

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему:

**ОКУПАЦІЙНА ВЛАДА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Керівник:

д. і. н., професор

Міронова Ірина Сергіївна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент:

директор Центрального державного

архіву вищих органів влади та

управління України,

д. і. н., професор

Левченко Лариса Леонідівна

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконала:

студентка VI курсу групи 634 М

Хрипко Діана Олександрівна

(П.І.Б.)

Спеціальності:

032 «Історія та археологія»

(шифр і назва спеціальності)

Миколаїв – 2023 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення	факультет політичних наук
Кафедра, циклова комісія	кафедра історії
Рівень вищої освіти	другий (магістерський)
Спеціальність	032 «Історія та археологія» (шифр і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20__ року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Хрипко Діані Олександрівні

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи) Окупаційна влада в Україні в період Другої світової війни

керівник роботи _____ Міронова Ірина Сергіївна, д.і.н., професор

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«22» вересня 2022 року № 167

2. Строк подання студентом проекту (роботи) «07» лютого 2023 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом дипломної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.		
Розділ 1	Міронова І.С.		
Розділ 2	Міронова І.С.		
Розділ 3	Міронова І.С.		
Висновки	Міронова І.С.		

7. Дата видачі завдання 26.09.2022

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до дипломної роботи	жовтень 2022	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	жовтень 2022	
3.	Розділ 2. Запровадження окупаційного режиму в Україні	листопад 2022	
4.	Розділ 3. Життя населення України в умовах німецько-румунської окупації	листопад 2022	
5.	Висновки	грудень 2022	
6.	Переддипломна практика	23.01 – 05.02. 2023	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2023	
8.	Попередній захист	02.02.2023	
9.	Рецензія на дипломну роботу	07.02.2023	
10.	Захист дипломної роботи	21.02.2023	

Студентка _____

(підпис)

Хрипко Д. О.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи) _____

(підпис)

Міронова І. С.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база дослідження	17
1.3. Методологія та методи дослідження	19
РОЗДІЛ 2. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ	24
2.1. Політичні та економічні плани нацистів щодо України та методи їх реалізації	26
2.2. Адміністративно-територіальне розмежування України	36
2.3. Становлення та функціонування німецько-фашистської окупаційної адміністрації	43
РОЗДІЛ 3. ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	51
3.1. Економічна політика окупаційної влади у сфері промисловості та сільського господарства	51
3.2. «Соціальні аспекти “нового порядку”»: характеристика національної, культурно-освітньої та релігійної політики	63
3.3. Голокост	80
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	93

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

НВКС – Народний комісаріат внутрішніх справ

РНК СРСР – Рада народних комісарів СРСР

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УНКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблематика ідеологічного протистояння в Україні періоду Другої світової війни завжди привертала велику увагу науковців і залишається актуальною донині. Стан України під час Другої світової війни, території, яка була під впливом загарбників, є дуже важливим для розгляду та аналізу. Діяльність влади того періоду дає нам змогу проаналізувати такі проблеми і дати відповіді на такі питання:

- як страждала наука та культура України;
- наскільки величезних масштабів набуло пограбування мистецьких та історичних цінностей, яких відчутних втрат зазнали історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї тощо;
- як змінювалась влада та органи правління;
- як змінювалось повсякденне життя людей.

За розробленим ще у 1940 р. стратегічним генеральним планом «Ост» гітлерівська Німеччина передбачала щодо України такі заходи:

- часткове онімечення місцевого населення;
- заселення німцями окупованих земель;
- масова депортація населення, у тому числі українців, до Сибіру;
- економічне пограбування території.

Актуальність проблем, які розглядаються в дипломній роботі, досить доречні, оскільки в наш час відбувається майже теж саме, що і в хронологічний період цієї роботи. Росія почала війну проти України, на окупаційних територіях грабують майно, вивозять цінності, примусово депортують людей до російської федерації, все це відбувалось і тоді. Нажаль, історія повторюється.

Об'єктом дослідження є окупаційний режим, запроваджений гітлерівською Німеччиною та її союзниками в Україні в роки Другої світової війни.

Предметом дослідження є основні напрямки, характер окупаційного режиму в Україні, особливості та риси окупаційної політики в суспільному, економічному, соціальному, релігійному та культурно-освітньому житті.

Мета дипломної роботи полягає у висвітленні, на основі всебічного аналізу, узагальнення та критичного осмислення змін в житті людей в період окупації. Для реалізації поставленої мети сформульовано такі **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, ступінь репрезентативності та інформативності її джерельної бази;
- розкрити політичні та економічні плани нацистів щодо України;
- визначити адміністративно-територіальне розмежування України;
- з'ясувати економічну політику окупаційної влади у сфері промисловості та сільського господарства;
- розкрити соціальні аспекти «нового порядку», в тому числі його національну, культурно-освітню та релігійну складові;
- показати трагедію єврейського населення України під час Голокосту.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють початок та кінець Другої світової війни, а саме 1941–1945 рр. Саме в цей час почалося вторгнення Німеччини на територію України та панування окупаційної влади.

Територіальні межі роботи охоплюють кордони України в сучасних адміністративно-територіальних межах упродовж окреслених хронологічних рамок.

Методологічною основою роботи є принцип історизму, об'єктивності, всебічності, комплексності, системності, взаємозв'язку та конкретності, які дозволяють з належною повнотою реконструювати тогочасні процеси й забезпечити вірогідність результатів дослідження.

Під час роботи було застосовано такі методи дослідження:

- загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення);
- спеціально-історичні (історико-порівняльний, історико-системний);

– джерелознавчі (пошук, опрацювання та аналіз джерел).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі вивчених праць попередників (радянської, української сучасної та зарубіжної історіографії) і власних досліджень (опубліковані та довідкові джерела) зроблено узагальнення, сформульовано висновки, надано практичні рекомендації.

У процесі роботи над зазначеною проблемою *уточнено*:

- соціальні аспекти нового порядку на території України;
- характеристика національної, культурно-освітньої та релігійної політики;
- виникнення та наслідки Голокосту.

Подальший розвиток отримали такі питання:

- наслідки діяльності окупаційної влади на території України;
- кількість людських втрат на території України під час Другої світової війни.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх раціонального застосування у процесі поглибленого вивчення питань Другої світової війни у школах, ВНЗ, застосовуванні в музейних експозиціях тощо.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження пройшли апробацію на міжнародних та всеукраїнських конференціях:

– *Хрипко Д. О. Ostrobaiteri During World War II // «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)»* в рамках міжнародного проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези доповідей наукової конференції «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)», Миколаїв, 16 листоп. 2022 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 129.

– *Хрипко Д. О. Геноцид єврейського населення в роки Другої світової війни / Міжнародна мультидисциплінарна наукова інтернет-конференція*

«Світ наукових досліджень». 2022. Вип. 15. URL : <http://www.economy-confer.com.ua/full-article/4157/>

Структура роботи відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів основної частини (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (110 позицій на 12 сторінках). Загальний обсяг дослідження становить 104 сторінки, із них основного тексту 92 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

В історії українського народу події Другої світової посідають особливе місце. Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, що демонструє його самодостатність та самобутність.

Водночас, війна є об'єктом історичної науки, який охоплює весь комплекс воєнно-політичних, дипломатичних, економічних, соціальних, культурно-освітніх, національних, релігійних, морально-психологічних проблем. Війна завжди привертала підвищену увагу не лише науковців, а й публіцистів, письменників, кінематографів, художників. З одного боку, це сприяло патріотичному вихованню, популяризації історичних знань, з іншого, – створювало підґрунтя для надмірної ідеологізації, утвердження суб'єктивних оцінок, міфологізації окремих явищ. До початку 90-х рр. ХХ ст. в Радянському Союзі видано понад 20 тис. праць з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. У цей час закладено потужну фактологічну базу, яка дала можливість вийти на рівень фундаментальних узагальнюючих досліджень¹.

Поряд зі здобутками слід вказати і на певні прогалини у висвітленні подій 1939–1945 рр. На початку 1990-х рр. частина авторів дещо захопилася публікацією сенсаційних матеріалів, негативними оцінками заходів радянського уряду у роки війни, надміру ідеологізованою характеристикою військово-політичних процесів у країні та її збройних силах. Найбільш

¹ Кучер В. Новий погляд на українське суспільство у роки Другої світової війни // Бористен. 2007. № 10. С. 8.

відчутно ці тенденції виявилися в тематиці, що стосується ОУН та УПА, діяльності радянських силових структур, політичної історії².

Існує чимало питань, які потребують кропіткої роботи з документами, опрацювання значних статистичних масивів, уточнення даних. Із бойовими діями на фронті все більш-менш ясно. Та існує чимало інших проблем. Так, до середини 1990-х рр. у науковій літературі кількість громадян України, які одягали червоноармійську уніформу, визначалась у 4,5 млн осіб. Виявлені вітчизняними дослідниками звіти обласних військкоматів дали можливість підняти цю цифру до 6–7 млн.

Значно складніше підрахувати кількість людських втрат. Відсутність вичерпних статистичних матеріалів змушує науковців використовувати вторинні дані, зведені авторським колективом російських військових істориків на чолі з генералом Г. Кривошеєвим³.

Складовою частиною військових втрат були полонені. До проблеми полону вчені звернулися лише в останні 7–8 років. Існує помітний дисбаланс: кількість публікацій про полонених червоноармійців поступається тим, у яких викладено правову базу, регламентацію, умови утримання і праці іноземних військовополонених та інтернованих, що перебували на території Радянського Союзу. Очевидно, головною причиною такого співвідношення є важкодоступність зарубіжних архівних джерел.

Грунтовного вивчення чекає коло питань, пов'язаних із морально-психологічним станом усіх категорій населення у різні періоди війни (включно з військовослужбовцями й партизанами), рівнем лояльності до радянської влади та окупаційного режиму і факторами, які її визначали.

² Діяльність ОУН у Червоній армії в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 1997. Вип. 1. С. 201–217.

³ *Костилєва С.* Книга про малодосліджене українське суспільство часів Другої світової війни // Студії з архівної справи та документознавства. 2007. Т.15. С. 221–222.

Історикам належить з'ясувати всі обставини й перебіг процесу використання нацистами примусової праці українських громадян (засобів залучення до використання праці, побуту на чужині, адаптації до незвичних умов, повернення на батьківщину, проходження процедури перевірки тощо). Малодослідженою залишається проблема використання праці населення на окупованих територіях України.

Щодня відходять у вічність учасники та свідки війни. Тому ми вважаємо терміною справою нагромадження інформаційної бази шляхом інтерв'ю з ними. З цією метою створено опитувальники для шести категорій безпосередніх учасників війни, які передані у кілька вузів країни. Їх апробація засвідчила значний евристичний потенціал такого опитування. Надалі по лінії Міністерства освіти і науки слід було б продовжити цю справу у кожному населеному пункті силами студентів та учнів, створюючи централізовану базу даних на електронних носіях. Таким чином історики отримають ще одне унікальне джерело для вивчення подій воєнної доби.

Людські втрати України від окупації становили, як відомо, 5 млн 625 тис. цивільного населення та військовополонених таборів, розташованих на її території.

У 1942–1944 рр. із України вивезли 3 млн осіб. Десятки тисяч загинули на чужині від виснаження, хвороб, каліцтва, а багато хто, остерігаючись розправи з боку сталінського режиму, не повернулися додому. Як потім виявилось, підстави для побоювань існували – десятиліттями ці люди були «міченими» громадянами, про що свідчили графа в анкеті особової справи та взяття на облік у відповідних органах. На тих, хто випробував на собі нелюдське ставлення влади німецького «нового порядку» і повернувся додому, чекали каторжні роботи в таких самих умовах або в ще жахливіших таборах сталінського ГУЛАГУ⁴.

⁴ *Енпльбом Е.* Історія ГУЛАГУ. Київ, 2006. 512 с.

Щодо результатів війни, історики в країнах, окупованих нацистами, розробили різке подібні інтерпретації, святкуючи перемогу, незважаючи на великі труднощі, з національним визволенням, заснованим на національній єдності. Ця єдність неодноразово описується як найбільше джерело майбутньої сили. Історики загалом прославляли Рух опору (дещо нехтуючи загарбниками, які фактично повалили нацистів). Велика увага приділяється героям – у тому числі таким знаменитостям, як Шарль де Голль, Вінстон Черчилль та Йосип Броз Тіто, а також незліченній кількості відважних партизанів та учасників опору. Жінки рідко відігравали певну роль у знаменитостях чи в історії, хоча з 1990-х рр. соціальні історики з'ясовували роль жінок на внутрішніх фронтах. В останні роки велика увага науковців була зосереджена на тому, як народні спогади були створені шляхом відбору та як проводяться пам'ятні події.

В останні роки тил Другої світової війни став благодійним полем для історичної науки. Упродовж кількох десятиліть після війни історики багато писали про Новий курс і холодну війну, але нехтували тилом воєнного часу. Згодом, у 1970-х і 1980-х рр., вчені почали заповнювати цю прогалину низкою видатних вичерпних звітів та багатьма іншими спеціалізованими дослідженнями. Коли Сполучені Штати святкували п'ятдесяту річницю війни у 1990-х рр., історики ще більш уважно, ніж раніше, вивчили вплив війни, і тепер ми маємо багату колекцію досліджень, присвячених всьому військовому досвіду.

Розглянемо зарубіжну історіографічну базу.

Так, у праці Норта Девіда⁵ розглядаються причини, наслідки, уроки Другої світової війни, а також місце України в цьому конфлікті. Робота містить у собі різні аналізи, цифри загальної кількості загиблих у війні та пояснення їх значущості. Саме у цій роботі можна побачити наслідки влади

⁵ *Норт Д.* Сімдесят років з початку Другої світової війни: причини, наслідки та уроки». Мировой Социалистический Веб Сайт. 2009. URL: <https://www.wsws.org/ru> (дата звернення: 12.10.2022).

на окупаційних територіях України. Звичайно, зарубіжні дослідники не так яскраво висвітлювали події, які відбувалися на українських землях під час Другої світової війни, однак якщо детальніше пошукати, то можливо знайти описи, думки про Україну в той період.

У науково-популярній праці «Истоки Второй мировой войны»⁶ англійського історика А. Дж. Тейлора описано загальне уявлення про причини Другої світової війни. Вони, на думку науковця, перш за все, полягали в тому, що А. Гітлер хотів війни, детально плануючи її хід. Його підтримували інші нацисти, але не німецький народ, який був безневинним свідком чи жертвою нацистського режиму. А. Дж. Тейлор порвав із цим консенсусом, і видав чотири основних теми його книги:

- по-перше, зовнішня політика визначається причинами держави та необхідністю реагування на зовнішні загрози, а не внутрішньою політикою, такою як економічні чи ідеологічні чинники;
- по-друге, А. Гітлер мав стратегічні цілі, але не мав продуманої грандіозної схеми щодо того, як і коли ці цілі будуть досягнуті;
- по-третє, цілі А. Гітлера були такими ж, як і в інших німецьких політиків, таких як Густав Штресеман;
- по-четверте, щодо руйнування Версальського договору і вторгнення у Польщу А. Гітлер користувався підтримкою німецького народу.

Дослідник М. Чировський⁷ вказує, що серйозними чинниками, які мали вплив на пронимецькі та «антисовєтські» настрої серед українського населення, були репресії з боку НКВС та масове знищення в'язнів напередодні та на початку війни. Якщо брати до уваги **радянську історіографію**, то слід зазначити, що була створена комісія наприкінці 1944 р. Першими опублікованими джерелами були записи зі щоденників, короткі нариси та інші матеріали. Саме ця комісія друкувала та видавала

⁶ Тейлор А. Дж. Истоки Второй мировой войны. Лондон, 1961. 562 с.

⁷ Фрейшин-Чировский М. Очерк политической истории Украины. Львов, 1997. 248 с.

брошури, збірники статей та документи, в яких були зафіксовані злочини окупантів. Звичайно, Україна теж згадувалась саме в цих джерелах.

Якщо повертатися до наших співвітчизників, перш за все, треба згадати працю М. Михайлюк⁸, в якій авторка висвітлила проблему агітаційно-пропагандистської діяльності окупаційної влади на території України за допомогою радіо. У цій роботі дослідниця переосмислює події Другої світової війни з урахуванням нової джерельної бази та методологічних підходів. Наступна праця цієї дослідниці «Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні»⁹ яка описує пропаганду загарбників за допомогою кіно. М. Михайлюк своїми доробками висвітлила всю пропагандистську діяльність нацистів на території України. Аналізуючи її праці, можна дійти до висновків, що важливе місце у колонізаторській політиці Третього Рейху займала інформаційно-ідеологічна концепція, що мала стати провідником інтересів гітлерівської Німеччини в Україні. Складовою частиною активної пропаганди, що забезпечувала морально-психологічний вплив на місцеве населення, була друкована пропагандистська продукція, що посідала у секторі пропаганди важливе місце та була найбільш розповсюдженою серед населення. Реалізація продукції відбувалась різними способами, чому сприяла й низька ціна на друковані видання та потреба населення мати хоч якусь інформацію про перебіг останніх подій.

Напевно, найбільш дискусійною проблемою, з якою українська історична громадськість вступила в 1990-ті рр., були обставини, хід та причини окупації Третім Рейхом України. Слід визнати: пріоритети в дослідженні цієї теми на пострадянському науковому просторі (що надалі траплялося не так уже й часто) належали українським фахівцям. У праці

⁸ Михайлюк М. Нацистська радіопропаганда в Україні періоду окупації // Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем. 2005. № 8. С. 309–320.

⁹ Михайлюк М. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник: Зб. наук. ст. аспірантів і молодих науковців. 2005. № 8. С. 287–298.

В. Ковалю¹⁰ було не тільки сформульовано основні панелі полеміки, а й викладено авторські оцінки подій 1941 р., що своєю незвичною на той час відвертістю і навіть різкістю, контрастували з перелицьованою радянською версією, яка перекладала всю провину на українське військове командування за прорахунки на полі бою. Не скидаючи з рахунку двозначну позицію Великобританії, а також відмову польського уряду від допомоги з боку СРСР у протидії німецькій агресії, вчений охарактеризував геополітичну лінію радянського керівництва, указав на його прорахунки і помилки в оцінці передвоєнної міжнародної ситуації, що понесла за собою воєнні невдачі на території України і як наслідок – її окупації. У книзі «Довкола радянсько-польської війни»¹¹ В. Коваль поєднав жорстку критику амбіційних планів Варшави й Москви, оприлюднив власне бачення подій під Львовом і позиції Й. Сталіна у «польському питанні».

Результати нацистського «господарювання» на теренах нашої держави наведено у книзі В. Акуленка та Н. Юнака¹², в якій висвітлено питання про грабівницькі акції німецько-нацистських військ у Київській, Дніпропетровській, Львівській управах та діяльність оперативного штабу рейхслейтера Альфреда Розенберга. Також подано дані Надзвичайної Державної комісії з виявлення та розслідування злочинів німецько-нацистських загарбників, яка була створена при НКВС СРСР 2 листопада 1942 р. Президією Верховної Ради СРСР визначено вартість пограбованих та вивезених з України музейних експонатів, картин, скульптур, стародавніх ікон, книг, стародруків та інших історико-культурних цінностей. У згаданій праці йдеться про евакуйовані до Уфи, Оренбурга, Красноярська, Новосибірська музейні фонди Києва, Харкова, Чернігова, Дніпропетровська, Одеси, Полтави.

¹⁰ Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 336 с.

¹¹ Коваль В. С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. Київ, 1989. 47 с.

¹² Акуленко В. І., Юнак Н. Ш. Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Війни 1941–1945 років. Київ, 1987. 48 с.

Варто відзначити, що у радянській літературі, присвяченій долі історико-культурних цінностей, зокрема історії архівних фондів під час Другої світової війни, переважно висвітлювались дві основні проблеми: по-перше, обставини евакуації архівів та їх стан у місцях утримання; по-друге, характеристика збитків, нанесених нацистськими окупантами, заходи відновлення з діяльності архівів після визволення. Ці питання висвітлені у публікаціях П. Гудзенка¹³, О. Копилова¹⁴, В. Максакова¹⁵, О. Мітюкова¹⁶, П. Павлюка¹⁷. У наведених працях висвітлення проблем було заполітизованим, замовчувались помилки при здійсненні евакуації, її масштаби, а також факти знищення документів радянською владою напередодні окупації.

Отже, проаналізувавши історіографію проблеми окупаційної влади в період Другої світової війни, можемо констатувати, що більшість робіт належать українським фахівцям, які досить обширно висвітлюють та переосмислюють проблеми цієї теми.

1.2. Джерельна база

Джерельна база з проблеми окупаційної влади в Україні в період Другої світової війни є широкою, що дає змогу систематизувати інформацію та умовно класифікувати її на такі групи: опубліковані, статистичні та довідкові джерела.

¹³ Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1958. № 2. С.30–42.

¹⁴ Копилова О. М. До проблеми безпеки ДАФ СРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Радянські архіви. 1990. № 5. С. 37–44.

¹⁵ Максаков В. В. Архіви та архівна справа СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Питання архівознавства. 1961. № 2. С. 3–13.

¹⁶ Мітюков О. Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. 1975. № 2. С. 9–18.

¹⁷ Павлюк П. Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1948. № 2. С. 11–14.

Починаючи з **опублікованих джерел**, можна згадати про таку подію, як **Бабин Яр**, коли німці писали листівки¹⁸, в яких закликали всіх євреїв збиратися в одному місті з теплим одягом та цінними речами, біля кладовища.

Ще існують досить цінні опубліковані джерела на проблематику генерального плану «ОСТ»¹⁹. Тут розповідається про наміри А. Гітлера щодо українських територій. Саме цей вислів проговорив А. Гітлер на зібранні: «Мені потрібна Україні і цьому ніхто не заперечить»²⁰. У документах про націонал-соціалізм дають зведення про ув'язнених українців у концтаборах²¹.

Довідкові джерела використовувалися задля об'єктивного теоретичного трактування деяких понять зі словників та енциклопедій, зокрема:

- «Антисемітизм»;
- «Директива 21»;
- «Євреї в третьому Рейху»;
- «Світова антиєврейська ліга»;
- План «Барбароса».

Антисемітизм досить вузьке поняття, однак є широке значення цього терміну. Антисемітизм – «це одна з форм національної та релігійної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв; досягла своєї кульмінації за часів Третього рейху»²².

«Директива 21» – підписаний А. Гітлером наказ здійснення військового вторгнення і початок війни проти Радянського Союзу. 6 грудня 1940 р., за

¹⁸ Листовка с объявлением об обязательном сборе всех евреев г. Киева и его окраин 29 сентября 1941 года. Знать и помнить Бабий Яр в архивных документах. URL: <http://www.golos.com.ua/> (дата звернення: 15.10.2022).

¹⁹ Generalplan Ost Sources – General Plan East Sources. URL: <https://worldfuturefund.org/> (дата звернення: 15.09.2022).

²⁰ Carl J. Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937–1939*. München: Verlag Georg D. W. Callwey, 1980. URL: <https://worldfuturefund.org/> (дата звернення: 15.09.2022).

²¹ Документ «Развертывание рабочей силы» 1943. URL: <https://ns-archiv.de/> (дата звернення: 15.10.2022).

²² Словарь и энциклопедия. 1996. URL: <https://academic.ru/> (дата звернення: 15.10.2022).

розпорядженням А. Гітлера, начальник оперативного відділу Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини (ЗКВ) генерал-лейтенант Альфред Йодль наказав своєму заступнику генерал-майору Вальтеру Варлімонту підготувати загальний план операцій проти Радянського Союзу²³.

«Євреї в третьому Рейху» – у розробленій А. Гітлером програмі нацистської партії громадяни єврейської національності оголошувалися поза законом. Вони не могли брати участь у виборах, їм заборонялося обіймати державні посади, викладати в університетах, одружуватися з німцями тощо. Після приходу нацистів до влади антисемітизм став складовою офіційної політики. У країні відбувалися масові єврейські погроми, розпочалася експропріація єврейської власності. Гоніння на євреїв досягли таких масштабів, що до 1939 р. понад 320 тис. євреїв були змушені покинути Німеччину²⁴.

Отже, виходячи з усіх вищезазначених джерел, можемо зробити висновок про наявність доволі широкої джерельної бази, що при комплексному її дослідженні дозволяє глибоко розкрити та проаналізувати особливості окупаційної влади на території України в роки Другої світової війни.

1.3. Методологія та методи дослідження

Розгляд проблеми окупаційної влади в Україні в період Другої світової війни зумовлює застосування ціннісного підходу до об'єкта дослідження. Він виражається в оціночних судженнях, передбачає оцінку подій, явищ, особи, до яких вони відносяться. Одним з головних елементів є наукові цінності²⁵.

²³ Энциклопедия Третьего Рейха. 2013. URL: <https://Slovar.cc/> (дата звернення: 15.10.2022).

²⁴ Энциклопедия Второй мировой войны. 2007. URL: <https://booktracker.org/> (дата звернення: 15.10.2022).

²⁵ *Берека В.* Новітні підходи в методології та методиці викладання історії України // Наукові записки: Серія «Історія». 2017. № 1. С. 134–139.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, науковості та системності.

У комплексі світоглядного та об'єктивних принципів, якими керувалася авторка при написанні роботи, пріоритетом була закономірність та прогресивність історичного розвитку, що визначало використання методологічної бази.

Аналіз документів і матеріалів із поставленої проблеми проводилися на основі принципів історизму та об'єктивності. У межах досліджуваної проблеми принцип історизму дозволив вивчити історичні події, які відбувалися на окупаційній території України.

Застосування джерелознавчих методів дослідження, таких як метод пошуку, наукової практики і типологічно-видової класифікації джерел, сприяло відтворенню справжніх фактів досліджуваного періоду і дозволило врахувати й оптимально використати науковий доробок українських та зарубіжних істориків з питань окупаційної влади на території України.

Застосування статистичного методу дослідження дало змогу провести статистичні дані з різноманітних джерел, які дають нам статистичні дані.

Щоб розкрити повноцінно тему дослідження, систематизувати проаналізований матеріал, необхідно дотримуватися принципів і методів дослідження, а саме:

- принцип об'єктивності – направлений на максимально правильне розуміння особливостей досліджуваного об'єкта; передбачає відмовлення автора від заангажованості та застарілих поглядів у процесі наукового дослідження, а також симпатій і антипатій по відношенню до конкретних фактів;

- принцип системності – допомагає встановити зв'язки між конкретними структурними елементами, що забезпечують функціонування того чи іншого історичного явища;

- принцип комплексності – передбачає широкий і всебічний аналіз причинно-наслідкових зв'язків, що впливають на зміну та розвиток досліджуваного об'єкта у просторі і часі;

- принцип взаємозв'язку – є підставою для розуміння того, що ті чи інші історичні явища проявляються через загальний взаємозв'язок;

- принцип всебічності – націлений на пізнання усіх фактів та обставин, що безпосередньо впливають на досліджуваний об'єкт; дозволяє уникнути однобічності наукового дослідження.

Задля ґрунтовного аналізу теми, у роботі було використано низку таких науково-методологічних підходів, як:

- міждисциплінарний підхід – передбачає комплексне застосування політичних, соціально-економічних процесів України під час Другої світової війни;

- системний підхід – систематизування даних, інформації;

- концептуальний підхід – виокремлення групи основних положень, що визначають загальну направленість даного дослідження;

- аспектний підхід – передбачає виокремлення найважливіших складових дослідження;

- діалектичний підхід – націлений на виокремлення причинно-наслідкових зв'язків та протиріч, що зумовлюють проблемність деяких аспектів;

- історичний підхід – дозволяє вивчати дані історичних подій, які описуються в дослідженні;

- інформаційний підхід – дає змогу ефективно використовувати весь потенціал інформації.

У роботі було використано як загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення), так і спеціально-історичні (історико-порівняльний, історико-системний методи).

Метод аналізу дозволяє аналізувати діяльність окупаційної влади на території України, а саме вплив на населення, економіку, освіту, медицину. Метод синтезу передбачає поєднання різних елементів, які у своїй сукупності представляють предмет. Метод порівняння дає змогу порівнювати численні факти, що безпосередньо стосуються зазначеної теми. Метод узагальнення направлений на формулювання конструктивних наукових висновків.

Історико-порівняльний метод застосовується з метою порівняння деяких аспектів політики, впливу на окупаційну територію: як змінилося життя населення, скільки було населення, скільки вивезли до Німеччини тощо.

Історико-системний метод у даній роботі направлений на вивчення історичних явищ та обставин, що у своїй сукупній цілісності вплинули на стан території під час окупації: репресії, голокост, голод, зміни в адміністративній частині, освіті та ін.

Окрім загальнонаукових та спеціально-історичних методів у роботі застосовуються і статистичні методи дослідження. Зокрема, у процесі аналізу результатів дослідження зарубіжних вчених відомо, скільки людей, а саме солдатів, було захоплено, скільки відправлено у табори смерті, на примусові роботи.

Серед джерелознавчих методів дослідження застосовано критичний метод, який дозволив виявити наукову цінність кожного джерела у контексті роботи.

Методологічною основою роботи стали комплексні та інтегральні підходи до дослідження окупаційної влади на території України, її діяльність, внесок в різні галузі, статистичні дані. Ці підходи вимагають вивчення проблеми на різних рівнях. На першому рівні досліджується загальна діяльність окупаційної влади; на другому – розглянуто по галузях та наслідках на ті та інші сфери життя людей.

Таким чином, використання загальнонаукових, статистичних та джерелознавчих методів пізнання створює належні умови для досягнення поставленої мети, сприяючи уникненню надмірного суб'єктивізму та упередженості. Різноманіття теоретико-методологічних принципів, підходів та методів наукового пізнання дали змогу провести дослідження комплексно та об'єктивно.

РОЗДІЛ 2

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Окупація (від лат. «occupatio» – оволодіння) – це тимчасове захоплення збройними силами воюючої держави території противника. Окупаційним режимом називається «сукупність заходів та методів здійснення органами окупаційної влади своїх повноважень щодо виконання функцій держави на користь держави-окупанта»²⁶. Саме собою явище окупації багатогранне і має багато аспектів, а саме: економічна політика, взаємовідносини із місцевим населенням, ставлення до культурних об'єктів зайнятої території. У правовому плані – це складний комплекс заходів, націлених на створення адміністративних структур на зайнятій території та підпорядкування їх верховній владі держави-агресора.

Великі очікування А. Гітлера були пов'язані із захопленням України. Вона визначалася як найкраща територія для заселення німцями. Її багатства – корисні копалини та зерно – великою мірою мали сприяти автаркції рейху. А. Гітлер вбачав в Україні необхідний об'єкт експлуатації під час війни. Потім, на його думку, Україну слід було приєднати до рейху і як найважливішу частину «німецького життєвого простору» на Сході заселити колоністами з рейху та інших «німецьких» країн. Місцеве українське населення розглядалося для цього виключно як робоча сила. Тому А. Гітлер виступав за якнайшвидше звільнення військовополонених українців для підйому сільського господарства.

19 вересня 1941 р. німецькі війська захопили Київ, 600 тис. бійців та командирів Червоної Армії потрапили в полон. До кінця року Вермахт окупував практично всю територію України, за винятком кількох східних районів. І як результат, було встановлено окупаційний режим, який став серйозним випробуванням для мільйонів українців.

²⁶ Енциклопедія Другої світової війни. 2007. URL: <https://booktracker.org/> (дата звернення: 13.01.2023).

Насамперед, звернемо увагу на позицію Німеччини щодо перспектив української державності. Уперше про свої претензії на українські території А. Гітлер публічно висловився на черговому партійному з'їзді у Нюрнберзі у вересні 1936 р.²⁷. 21 липня 1940 р., говорячи про свої плани щодо СРСР, він заявив про необхідність створення на його території незалежних Білорусії, Федерації Прибалтійських держав та власне Української держави. Проте, вже за десять днів він рішуче відмовився від цього проекту, що підтверджується записами із щоденника Ф. Гальдера²⁸. З того часу Україна розглядалася нацистами виключно як одна із сировинних баз рейху.

Верховне командування 11-ї німецької армії 16 вересня 1941 р. видало наказ, в якому заявляло, що при слухних випадках можна заявити українцям, що Україну буде прийнято в сім'ю європейських народів, як одну з великих держав, але при цьому бажано одночасно вказувати їм, що для створення самостійної української держави проливається німецька кров і що вони, враховуючи це, спочатку повинні миритися з деякими жертвами, які німецький уряд з політичної точки зору вважає за необхідне. Таким чином, тема української державності розглядалася німцями виключно для пропаганди та маніпулювання.

Гітлерівська окупаційна влада з перших днів появи на українській землі почала впроваджувати політику економічної експлуатації та нечуваного до того часу гноблення місцевого населення. Окупаційна політика нацистської Німеччини здійснювалася з надзвичайною жорстокістю, і в цьому була її головна відмінність від окупаційної політики в раніше зайнятих вермахтом країнах, крім Польщі, де окупанти також діяли з особливою жорстокістю. «Якщо німецькі окупанти в Західній та Північній Європі зазвичай дотримувалися, хоча б частково, міжнародного права, – як справедливо

²⁷ *Völkische Beobachter*. 15 September 1936. URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/volksgemeinschaft1936a/1115/image,info> (дата звернення: 23.12.2022)

²⁸ *Гальдер Ф.* Военный дневник. Т. 2. Москва: Воениздат, 1969. С. 42.

зазначає польський історик Ч. Мадайчик, – то німецьке панування у Центральній та Східній Європі мало зовсім інший характер. Загарбницьке прагнення до створення «німецького» життєвого простору було настільки радикально, що навряд можна говорити про окупаційну політику у загальноприйнятому розумінні»²⁹.

2.1. Політичні та економічні плани нацистів щодо України та методи їх реалізації

Новий лад на окупованих територіях у Німеччині почали планувати задовго до нападу. Ще 17 жовтня 1939 р. міністра внутрішніх справ, шефа німецької поліції та найближчого сподвижника А. Гітлера Генріха Гімmlера було призначено Імперським комісаром з питань консолідації німецької нації. Посаду запровадили для реалізації расової переселенської політики фашистської Німеччини. У 1940 р. за ініціативою Г. Гімmlера розпочалася розробка Генерального плану «Ост». Робота завершилася 1942 р., коли було створено кілька докладних документів.

План було створено на основі расової доктрини та концепції «життєвого простору». Він передбачав примусове виселення з території Польщі та окупованої частини Радянського Союзу більшої частини населення (від 75 до 85 %), часткове знищення неарійського населення, «онімечування» та «расове оновлення» населення «нордичного типу» і масштабне переселення на звільнені території німецького населення, в тому числі тих, хто раніше емігрували до Латинської Америки. У плані, зокрема, було сказано: «Східні області, які лишалися упродовж століть спірними, будуть цілковито приєднані до Рейху за допомогою сили німецької зброї. Тому генеральним завданням Рейху стає перетворення цих територій у

²⁹ *Madajczyk Cz.* Deutsche Besatzungspolitik in Polen, in der UdSSR und den Ländern Südosteuropas // Deutschland. 1933–1945: Neue Studien zur nationalistischen Herrschaft / Hrsg. von K.-D. Bracher, M. Funke, H. A. Jacobsen. Bonn, 1992.

найкоротший термін на повноцінні рейхсгау (імперські округи). Першою передумовою цього є заселення сільської місцевості та створення здорового селянства»³⁰.

Передбачалася і окрема політика переселення міського населення: «Залучення німецької людини для онімечування та облаштування міст на Сході передбачає створення для неї привабливих життєвих умов та можливостей розвитку:

1. У містах має бути встановлена монополія Рейху на землю, щоб виключити будь-яку спекуляцію земельними ділянками та забезпечити свободу планування. Насамперед це стосується поселенських марок.

2. Особи чужих народностей не можуть бути власниками міських земельних ділянок»³¹.

План «Ост» передбачав створення на окупованих територіях трьох спеціальних регіонів, «марок», з переважно німецьким населенням, одна з яких, Готенгау, мала бути створена в районі розселення в період раннього Середньовіччя племені, що включало території Криму і південної частини України, від Херсона та Миколаєва до Дніпропетровська та Києва. При цьому, на території Західної та Центральної України, від Львова та Рівного до Білої Церкви, яка розташована між окремими німецькими марками, мали бути створені опорні пункти – міські поселення з переважно німецьким населенням.

Українці мали бути переселені до Західного Сибіру: «За планом головного управління імперської безпеки, на територію Сибіру мають бути переселені також західні українці. У цьому передбачається переселення 65 % населення».

³⁰ Пастушенко Т. В. «ОСТ» // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. С. 231. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Ost> (дата звернення: 23.12.2022).

Кінцева точка процесу онімечування слов'янських земель була визначена в плані наступним чином: «Завдання по онімечуванню буде вважатися виконаним у тому випадку, якщо, по-перше, земля цілком і повністю перейде в німецькі руки, по-друге, коли власники приватної справи, чиновники, службовці, кваліфіковані робітники та їхні сім'ї будуть німецькими»³².

Передбачалося проведення онімечування сільської місцевості упродовж п'яти років, міської місцевості – 10 років, а повне завершення процесу онімечення марок та опорних пунктів передбачалося завершити через 25 років.

Генеральний план «Ост» був розрахований на тривалий період. В умовах початкового періоду окупації доля українських територій була різною. Західна Україна 1 серпня 1941 р. була включена до Польського генерал-губернаторства, німецької окупаційної адміністрації з управління Польщею.

А. Гітлер видав низку директив, якими встановлювався окупаційний режим на захоплених радянських територіях. 17 липня 1941 р. було підписано основний декрет про управління на Сході. Згідно з цим декретом, влада над окупованими землями передавалася новому «імперському міністерству у справах зайнятих східних областей», території яких ділилися на рейхскомісаріати, генеральні округи та округи. Міністром у справах окупованих східних областей був призначений А. Розенберг, прибалтійський німець, який люто ненавидів слов'янські народи.

Одночасно А. Гітлер видав декрет про повноваження СС та поліції на окупованих землях. Цим декретом всім головним ланкам громадянської Окупаційної адміністрації приставлялися «керівники СС і поліції», підпорядковані Г. Гімmlеру. Їхнім завданням була «поліцейська охорона» на окупованих територіях. Особливий пункт декрету надавав право органам СС

³² Там само. С. 112.

та поліції, насамперед гестапо, діяти незалежно від цивільної адміністрації. Таким чином, фактичними господарями доль мільйонів людей, які опинилися на захопленій ворогом території, ставали есесівські вбивці та гестапівські кати, які мали, як наголосив А. Гітлер на нараді 16 липня, проводити всі необхідні заходи – розстріли, виселення тощо».

Керівництво нацистської Німеччини відводило важливу роль Україні у планах побудови «тисячолітнього рейху». А. Гітлер неодноразово висловлювався на цю тему, щоразу відзначаючи її величезний економічний потенціал. У класичній схемі взаємин «метрополія–колонія» Україна мала перетворитися на аграрно-сировинний придаток Німеччини, ринок збуту її промислових товарів³³.

Слід зазначити, що у вищому керівництві Німеччини існували два основні підходи щодо проведення окупаційної політики в Україні. Перший сформулював А. Розенберг, і суть його полягала у розчленуванні СРСР з метою ослаблення Росії. При цьому важлива роль відводилася новим адміністративним утворенням, серед яких була й Україна. Саме вона, у планах А. Розенберга, у союзі з Донською областю та Кавказом, мала стати постійною загрозою Москві та прикривати «великонімецький життєвий простір» зі сходу. У зв'язку з цим пропонувалося сприяти розвитку національної свідомості, мови та культури українців. Ці ідеї помірної окупаційної політики в Україні підтримувала частина чиновників військової адміністрації. Однак план А. Розенберга щодо побудови на території України самостійної держави не сподобався А. Гітлеру. Фюрер був проти збереження України як самостійної держави.

Найприйнятніший для А. Гітлера план щодо України розробив Конрад Мейер-Хетлінг, керівник планового відділу Головного штабного управління

³³ *Дітер Поль*. Німецька окупаційна політика України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny> (дата звернення: 23.12.2022).

СС імперського комісара з питань консолідації німецького народу. Цей план передбачав виселення місцевого населення та переселення на окуповані території мешканців Німеччини. У плані К. Мейєра йшлося про створення німецьких поселенських марок на території Таврії (з включенням до неї Дніпропетровської та Запорізької областей) та Криму, а також про «онімечування» окупованих територій, переселення корінних жителів до інших районів.

Другий підхід відстоював Г. Гіммлер. Суть його полягала у повному поневоленні народів Радянського Союзу, недопущенні зростання їхньої національної свідомості та культури. Керівник військово-економічного апарату Г. Герінг схилився до другого варіанту, стверджуючи, що спочатку потрібно забезпечити вермахт усім необхідним і лише пізніше розглянути можливі політичні рішення. А. Гітлер у липні 1941 р. підтримав саме цю позицію³⁴. Але боротьба цих думок багато в чому визначила особливості окупаційної політики у військовій зоні України.

Рейхскомісар України Е. Кох, який водночас обіймав посаду гауляйтера (вищого партійного керівника) Східної Пруссії, постійно вказував на те, що мова не йде про те, щоб сприяти процвітанню «неповноцінних» українців. На його думку, мета їхнього існування має обмежитися тим, що вони працюватимуть на «німецьку расу панів». І вже за це вони мають бути вдячні. Найважливішим він вважав дати рейху необхідні від України людські та промислові ресурси, викачати «останнє із цієї країни»³⁵.

2 травня 1941 р. відбулося засідання економічного штабу «Ольденбург», в якому було визначено основні завдання німецької окупаційної адміністрації у сфері економіки захоплених регіонів СРСР.

³⁴ Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Більше не таємно. Т. 1. С. 762–769.

³⁵ Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. 2009. Вип. 12. С. 135–150.

Зокрема, вказувалося, що продовжувати війну можна лише за умови забезпечення продовольством усіх збройних сил Німеччини за рахунок Росії. Найбільший інтерес становили збирання та вивезення врожаю олійних культур та виготовлених з них продуктів, на другому місці – злакові. При цьому зазначено, що якщо вдасться викачати з країни все необхідне, то десятки мільйонів людей будуть приречені на голод. Також йшлося про підприємства, роботу яких необхідно було відновити на окупованих територіях: заводах з виробництва транспорту, сталевих конструкцій, текстильних фабрик. З військових підприємств – лише про ті, яких не вистачало у Німеччині. Головними пріоритетами економічної складової нападу на СРСР було названо продовольство та нафту³⁶. У цьому зв'язку важливе місце відводилося Україні.

Сучасний український дослідник І. Ветров виділив три періоди військово-економічної окупаційної політики німців в Україні:

- перший (червень–листопад 1941 р.) – «сировинний», якому характерне пріоритетне вивезення захопленої сировини у Німеччину;
- другий (грудень 1941 – серпень 1943 рр.) – «господарський лібералізм», коли зусилля були спрямовані на часткове відновлення роботи важкої та гірничодобувної промисловості, залучення приватного капіталу;
- третій (серпень 1943 – вересень 1944 рр.) – тотальне знищення промислових центрів України та вивіз матеріальних цінностей до Німеччини³⁷.

На початку окупації, керуючись початковими установками, німці розпочали знищення залишків української промисловості, що вціліли після відступу Червоної армії, яка за наказом Й. Сталіна застосовувала тактику «випаленої землі». Обладнання тих підприємств, що збереглися, підлягало

³⁶ Нюрнберзький процес: Сб. матеріалов. В 8 т. Т. 3. Москва: Юридическая литература, 1989. С. 64.

³⁷ Ветров І. Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педаг. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 1999. С. 23.

демонтажу і переправленню до Німеччини. Це торкнулося підприємств Донбасу. Одночасно проводилася конфіскація, переважно на користь вермахту, пального, мастильних матеріалів, сировини, готової продукції.

Але вже восени 1941 р. німці змушені були змінити економічну політику в Україні. 23 січня О. Розенберг видав ухвалу про необхідність відродження промислового господарства окупованих східних областей, незамінних для німецької «військової машини». Зокрема, до таких було віднесено: видобуток та переробку нафти, марганцевих руд, торфу, вугілля, руди; виробництво сирого каучуку; заготівля льону, конопель, бавовни; поновлення забезпечення підприємств електроенергією, газом, водою та робота транспорту; виробництво будівельних матеріалів, сільськогосподарських машин; поновлення роботи металопрокатних та ливарних заводів. Серед іншого йшлося і про розвиток ремісничого промислового виробництва, виготовлення предметів широкого споживання³⁸. 2 листопада 1942 р. Р. Герінг констатував зміни початкового курсу і вказував на необхідність сильніше прив'язати економічну могутність «східних територій» до німецької військової економіки³⁹.

Заводи та фабрики на території України вважалися власністю рейху. Але на час війни їх передавали до опікунського управління німецьким фірмам або здавали в оренду. Саме вони й займалися відновленням виробництва, у чому досягли деяких успіхів. Так, у січні 1942 р. дві доменні печі заводів «Азовсталь» та імені Ілліча у Маріуполі розпочали виплавку чавуну. У Сталіно почали діяти прокатний стан «350», який виготовляв ресорну сталь, цех металоконструкцій для мостів та підприємств вугільної промисловості, три механічні майстерні. Металургійний завод в Єнакієвому за час окупації виготовив 70 тис. тон чавуну, сталі та прокату. Номенклатура

³⁸ Там само. С. 54.

³⁹ *Ветров І. Г.* Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941–1944 рр.) / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1995 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1996. С. 112–118.

виробів визначалася потребами вермахту. Наприклад, заводи Маріуполя випускали амортизатори для автомобілів, возів, ліжка, металеві бочки; завод у Макіївці – ліжка, кирки, ланцюги; у Єнакієвому – запальнички та інші речі для солдатів та частково для населення⁴⁰. Подібну продукцію випускала більшість заводів військової зони України, які поновили роботу.

Харківський завод вже у квітні 1942 р. передав вермахту 100 тракторів для використання як тягачів. Цей досвід був визнаний вдалим і командування 6-ї армії замовило ще 160 шт. У Конотопі Сумської області працював залізничний ремонтний завод, на якому працювало близько 1,5 тис. чол. Випускали та ремонтували українські підприємства та озброєння. Наприклад, завод «Азовсталь» – два танки щодня; завод імені Артема – танки, автомашини, літаки; майстерня в Новгород-Сіверському у березні 1943 р. відремонтувала 18 танків; цех № 1 заводу імені Кірова у Макіївці виготовляв снаряди.

Забезпечення місцевого населення окупанти повністю переклали на плечі так званих допоміжних органів, серед яких головну роль відігравали районні та міські управи. До речі, часто саме чиновники цих управ після їх створення ініціювали відновлення зруйнованої інфраструктури населених пунктів та промислових підприємств. Це робилося з метою хоч якоюсь мірою нормалізувати життя населення та забезпечити його роботою.

Яскравим прикладом цього є відновлення роботи шахт Донбасу. Вже в перші тижні окупації гірничопромислові відділи, створені при міських управах, провели обстеження місцевих шахт і організували роботи з їх відновлення. Наприклад, міська управа Чистяково на початок січня 1942 р. відновила роботу чотирьох дрібних шахт із 43 у наявності та почала продаж вугілля населенню. І лише у березні 1942 р. шахти Донбасу були

⁴⁰ *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний ун-т. Донецьк, 1999. С. 97.

підпорядковані «Гірничо-металургійному товариству «Схід», і до цього процесу приєдналися німецькі фахівці.

Але ситуація із забезпеченням місцевого населення залишалася складною протягом усього періоду окупації. Насамперед це стосується продовольчого забезпечення мешканців великих міст. Незважаючи на часткове відновлення роботи деяких підприємств, рівень безробіття залишався дуже високим. Навіть ті, хто працював, були на межі виживання, оскільки рівень заробітної плати був у край недостатнім.

У містах діяла карткова система. Населення було поділено на кілька категорій: працюючі, безробітні (zareєстровані на біржі праці), діти до 14 років. Окремо склалися списки мешканців німецької національності. На продовольчих картках заборонялося вказувати кількість продуктів. Закупівлею продуктів займалися створені міськими управами комісії за гроші цих управ, але під контролем німецького сільськогосподарського управління. Причому закуповувалися в обцинних господарствах (колишніх колгоспах) і селян лише суворо певні продукти: картопля за ціною 0,60 крб за 1 кг, просо – 2,30, гречка – 0,40, жито – 0,25⁴¹. Зазначимо, що закупівельні ціни для вермахту були значно вищими, тим більше ціни на міських ринках. Тому закупівлі комісіями проходили складно. За свідченнями чиновників польової комендатури 198 (У), в Охтирці у липні 1942 р. із 43 тис. населення м. Суми продукти харчування за картками отримували лише 8 тис. чол. При цьому норми були надто низькими. Спроби організувати харчування працівників на підприємствах були малоефективні. Особливо тяжка ситуація склалася у Харкові, де взимку 1941–1942 рр. в Києві спалахнув голод і, за даними міської влади, померло 13 139 жителів⁴². Містяни, рятуючись від голоду,

⁴¹ *Нестеренко В. А.* Фактори деурбанізації в областях військової зони України (1941–1943 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. 2014. № XXIII. С. 74.

⁴² *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. С.234

масово мігрували до сільської місцевості, де ситуація з продовольством була значно кращою.

Отже, Україна була важливою для нацистів, по-перше, як сировинний придатак під час війни і стратегічно важлива територія у війні з СРСР, по-друге, як територія, яку планували заселити німцями. Співпраця з Україною та українцями розглядалася виключно у контексті їх використання для боротьби з СРСР, і реальних планів щодо створення незалежної української держави за допомогою нацистської Німеччини не було – ця інформація поширювалася виключно з метою підвищення рівня лояльності з боку українського населення. Територія України мала керуватися не українцями, а рейсхфюрером СС, і всі керівні чи прибуткові посади мали обіймати німці. У рамках програми «германізації» передбачалося знищення національної ідентичності східних народів, щоб відновлення державності на захоплених територіях було неможливим. Не існувало жодних планів щодо германізації українців з метою створення з них повноцінних німців у майбутньому: згідно з планом «Ост» для цього підходили лише прибалтійці.

Основна діяльність українців під нацистською Німеччиною після війни планувалася у малооплачуваній (або неоплачуваній) низькокваліфікованій праці, а звичайну середню освіту здобути було б неможливо (не кажучи вже про вищу). Українців передбачалося примусово перемістити до інших регіонів (які вони навряд чи обирали) з повним відчуженням їхнього майна. Населення частини України, що називалося Готенгау, мало значно скоротитися шляхом переселення в інші регіони, а територію планувалося заселити німцями. Фізичного знищення українців (та інших слов'янських народів), а також ромів та євреїв у плані «Ост» передбачено не було, оскільки він скоріше був планом освоєння захоплених територій з використанням всього, що на них знаходилося, на користь німців: людських ресурсів, майна, нерухомості, що також включало повне підпорядкування німецькому народу всіх захоплених народностей.

2.2. Адміністративно-територіальне розмежування України

Територія України, станом на 1 січня 1941 р., становила 577,7 тис. км², а в адміністративному відношенні поділялася на 24 області, 842 райони і 16 289 сільських рад. 16 липня 1941 р. під час наради з А. Розенбергом, Г. Ламмерсом, В. Кейтелем, Г. Герінгом і М. Борманом, А. Гітлер заявив, що необхідно терміново включити Галичину до Польського Генерал-Губернаторства.

Після довгого обговорення А. Гітлер прийняв рішення, що Галичина не буде входити до складу Генерал-губернаторства, а буде підпорядковуватись рейхміністру і генерал-губернатору Г. Франку. Проте А. Гітлер все ж таки змінив своє рішення і віддав Галичину під управління Генерал-губернаторства. Це рішення А. Гітлера викликало обурення А. Розенберга. Він вважав, що це рішення А. Гітлера є помилкою. А. Розенберг стверджував, що приєднання і підпорядкування території навколо Львова до Генерал-губернаторства, жителі України будуть сприймати, як зазіхання на національну ідею і не будуть лояльні до німецької влади. Однак всі аргументи і протести А. Розенберга були проігноровані. І 22 липня 1941 р. своїм наказом А. Гітлер передав територію Галичини під повне управління Генерал-губернаторству⁴³.

Під час окупації територію України було розчленовано. У липні 1941 р., відповідно до розпорядження А. Гітлера «Про цивільне управління в окупованих східних областях», було сформовано «Імперське міністерство у справах окупованих східних територій», керівником якого було призначено

⁴³ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія / За наук. ред. К. П. Двірної. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 365.

А. Розенберга. Його головними завданнями було: поділ окупованих територій на зони та контроль над ними⁴⁴.

За планами А. Розенберга Україна була поділена на «зони впливу»: Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська області (без північних районів) утворили «дистрикт Галичина», який підпорядковувався так званому Польському (Варшавському) генерал-губернаторству.

Основна частина України увійшла до складу однойменного рейхскомісаріату «Україна», створеного наказом А. Гітлера від 20 серпня 1941 р. До його складу ввійшли: Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, північні райони Тернопільської, північні райони Вінницької, східні райони Миколаївської, Київська, Полтавська, Дніпропетровська області, північні райони Криму та південні райони Білорусії.

Чотири західноукраїнські області стали частиною Польського генерал-губернаторства. Румунія разом із Бессарабією та Північною Буковиною, які до 1940 р. були в її складі, на основі німецького мандату на тимчасове управління та економічну експлуатацію, отримала також «Трансністрію» – територію між Дніпром та Бугом. Губернатором «Трансністрії» було призначено відомого румунського чиновника професора Георге Олексяну, який керував до 1938 р. цинутом Сучава (згодом Чернівецька область у складі України). П'ять північних та східних областей, а саме Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська (Луганська), Сталінська (Донецька), весь період окупації знаходилися під управлінням військової адміністрації та склали так звану військову зону України. Закарпаття із 1939 р. залишалося під владою Угорщини⁴⁵.

⁴⁴ Кучер В. І. Німецька окупація України в початковий період війни: політико-економічна парадигма. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. Вип. 39. С. 303.

⁴⁵ Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 34–40.

1 вересня 1941 р. почали діяти два рейхскомісаріати – «Остланд» та «Україна». Влада першого поширювалася на територію окупованих Прибалтійських радянських республік та Білорусії. Другий діяв на основній частині українських земель і складався із шести генеральних округів (генеральбецирків):

1. «Волинь» (центр – м. Рівне). До складу входили: Рівненська, Волинська та Кам'янець-Подільська області, а також південні райони Брестської та Пінської областей БРСР;

2. «Житомир» (центр – м. Житомир). До складу входили: Житомирська область, північні райони Вінницької області з м. Вінницею та південні області Поліської області БРСР з м. Мозирем;

3. «Київ» (центр – м. Київ). До цього округу увійшли Київська та Полтавська області;

4. «Миколаїв» (центр – м. Миколаїв). Сюди увійшли Миколаївська (без західних районів) та Кіровоградська області;

5. «Таврія» (центр – м. Мелітополь). До цього округу було включено лівобережні південні райони Херсонської та Запорізької областей;

6. «Дніпропетровськ» (центр – м. Дніпропетровськ). Цей округ складався з Дніпропетровської області та частини Запорізької.

Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська та Ворошиловградська області України, як і територія Криму, постійно перебували під керуванням військової влади так званої військової зони. До рейхскомісаріату вони фактично не входили, хоча номінально були його частинами як генеральні округи «Чернігів» та «Харків», Крим мав входити до «Таврії».

Територія, підвладна рейхскомісаріату «Україна», становила 339,2 тис. км² проти 533,3 тис. км² – площі УРСР напередодні війни. Довільно приєднавши до рейхскомісаріату низку районів Білорусії, німецько-фашистські окупанти водночас здійснили широкі заходи щодо розчленування власне української території.

У липні 1941 р., після окупації німецько-румунськими військами Чернівецької та Ізмаїльської областей України, їхню територію (понад 15 тис. км²) було включено до складу королівської Румунії.

1 серпня чотири західні області України – Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська (без північних районів) – загальною площею понад 48 тис. км² під назвою «дистрикт Галичина» із центром у Львові були приєднані до створеного гітлерівцями із захопленої ними польської території «генерального губернаторства» з центром у Кракові.

30 серпня у Тирасполі представники німецької та румунської влади підписали угоду про передачу Румунії української території між Дністром та Бугом (вся Одеська область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей) загальною площею 40 тис. км². Під назвою «Трансністрія» (Задністров'я) цю територію було включено до Румунії.

Окремі частини розчленованої української території були ізольовані одна від одної. Місцевому населенню під страхом розстрілу заборонялося переходити штучні кордони, створені на українській землі окупантами. «Прикордонна охорона має наказ нещадно стріляти по кожному, хто спробує перейти кордон», – говорилося в одному з оголошень окупаційної влади. Робилося все, щоб витравити зі свідомості радянських людей навіть поняття їхньої суверенної державності⁴⁶.

Упродовж 1941–1944 рр. окупаційна влада поділила Україну на шість окремих адміністративно-територіальних одиниць, які в свою чергу були поділені на дві зони окупації – німецьку і румунську. До складу німецької зони окупації входили: дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна» та зона військової адміністрації, а до другої зони окупації губернаторства – «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія»⁴⁷.

⁴⁶ *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. С. 87–94.

⁴⁷ *Левченко Ю.* Окупаційні адміністративно-територіальні одиниці України 1941–1944 рр.: етнічний, етнографічний та політико-географічний вимір // Наукові записки

У кожному губернаторстві (провінції) було створено свою адміністрацію. З Румунії сюди приїхала армія чиновників, поліцейських, жандармів. Губернатором Бессарабії було призначено генерала Костянтина Войкулеску (досвідченого карателя, причетного до масових вбивств селян після придушення Татарбунарського повстання 1924 р.), губернатором Буковини – полковника Олександра Ріошяну, Трансністрії – професора Георге Олексяну. Губернаторства ділилися на жудеці (повіти), кожний із яких ділився на пласи. Повітами керували префекти, їх заміняли субпрефекти, пласами керували прим-претори. Така система управління губернаторством була тимчасовою. Кожна провінція мала самостійно формувати свій бюджет.

У Бессарабії та Північній Буковині було встановлено режим військової окупації. Населенню всіх трьох губернаторств було заборонено переходити через Дністер; на річці виставили озброєну охорону. Головною репресивною силою були окупаційні війська та жандармерія⁴⁸.

На всі керівні посади призначалися вихідці з Румунії. Вони очолювали префектури (повітові адміністрації), претури (волосні (plasa) адміністрації), примерії (міські управи). У містах діяли військово-польові суди. Крім армії, каральні функції виконували жандармерія, поліція, сугуранця (таємна поліція), органи Спеціальної служби інформації (Serviciul special de informație (SSI)) – секретної поліції, яка безпосередньо підпорядковувалася І. Антонеску.

Політичний статус «Трансністрії» був закріплений румунсько-німецькими угодами, досягнутими на переговорах у Тирасполі 19 серпня 1941 р. і в Тигіні (Бендерах) 28–30 серпня 1941 р. (проте північний кордон Трансністрії не був зазначений). Політичне становище Трансністрії було

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 71–76.

⁴⁸ *Новосьолов О.* Румунська політика в Бессарабії, Буковині і Трансністрії в 1941 – 1944 рр.: історіографічний аспект // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. 2009. Вып. 8. С. 76–93.

схожим зі становищем Польщі (Генерал-губернаторства) під владою Німеччини, тобто, над нею було встановлено суверенітет Румунії, але анексію цього регіону не було здійснено. Адміністративний центр Трансністрії знаходився спочатку у Тирасполі, потім – в Одесі. У державно-правовому відношенні Трансністрія залишалася фактично під військовим управлінням⁴⁹.

Основний аспект національної політики румунських окупантів полягав в активній румунізації Трансністрії. Цей процес мав етнічний аспект – люди румунської (молдавської) національності, які становили в Трансністрії близько 4,4 % населення, отримали переваги у сфері працевлаштування, освіти тощо по відношенню до основних етнічних груп Трансністрії (українців та росіян), які становили 85 % її населення.

Цей процес також мав політичний аспект, який полягав у румунізації нерумунського населення. Вивчення румунської мови було обов'язковим у всіх навчальних закладах. В окупаційних установах відмовлялися говорити з відвідувачами українською та російською мовами. Проводилася румунізація дітей у дитячих будинках. Створений наприкінці 1941 р. у Тирасполі Румунський науковий інститут займався просуванням румунської мови. В Одеському університеті було створено Молдавський факультет та загально-університетську кафедру історії Румунії.

Румунський уряд користувався регіонами як джерелами сировини. Усі місцеві торгові та промислові підприємства передавалися у користування румунським підприємцям чи кооперативам. Окупація розпочалася з пограбувань мирного населення. Грабували не лише румуни, а й німці та італійці (що входили до складу 9-ї армії). Однак, незважаючи на величезне бажання володіти цими територіями, румунська влада виявилася не готовою

⁴⁹ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. Київ: Альтернативи, 1999. С. 287–290.

до проведення серйозних змін в економіці захоплених земель. Насамперед, це стосувалося грошей.

Територіально-адміністративні одиниці – генерального округу, округи та район – очолювали відповідно: генеральний комісар (генерал-комісар), окружний комісар (гебітскомісар), голова району. Щодо великих міст, які прирівнювалися до округу (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ та Кривий Ріг), управління покладалось на міського комісара (штадткомісар). Нижчим осередком влади у сільській місцевості стали сільські громади, у містах без поділу на райони – міські громади, відповідно у містах з розподілом на райони – міські районні громади. Органами управління найнижчого осередку були сільські управи на чолі зі старостою, міські управи очолював бургомістр, міські районні управи – голова.

Представники німецької влади обіймали посади генеральних, окружних та міських комісарів. Міське управління починалося з районного рівня. Відповідно у великих і малих містах органами місцевого управління були міські управи, на чолі яких у містах із розподілом на райони стояв голова, а в містах без поділу на райони – бургомістр. Якщо місто чи містечко було місцем розташування генерального комісара чи окружного комісара, то посаду бургомістра обіймав представник німецької влади⁵⁰.

Саме слово «Україна» фігурувало у назві рейхскомісаріату як чисто географічний термін. З тією ж метою, щоб наголосити на знищенні української державності, давню столицю України, Київ, було зведено до рівня рядового міста. Центром усієї окупаційної адміністрації в Україні стало м. Рівне.

Отже, згідно з планами А. Розенберга Україну було поділено на «зони впливу»: основна частина України увійшла до складу однойменного рейхскомісаріату «Україна», створеного наказом А. Гітлера від 20 серпня

⁵⁰ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія / За наук. ред. К. П. Двірної. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 165–170.

1941 р.; чотири західноукраїнські області стали частиною Польського генерал-губернаторства; 1 вересня 1941 р. почали діяти два рейхскомісаріати – «Остланд» та «Україна». Упродовж 1941–1944 рр. окупаційна влада поділила Україну на шість окремих адміністративно-територіальних одиниць. У кожному губернаторстві (провінції) було створено свою адміністрацію. Політичний статус «Трансністрії» був закріплений румунсько-німецькими угодами.

2.3. Становлення та функціонування німецько-фашистської окупаційної адміністрації

Під час окупації на захопленій території гітлерівцями був створений надзвичайно розгалужений адміністративний апарат для вирішення поставлених нацистським керівництвом завдань. За характером ці завдання можна класифікувати як: а) адміністративні; б) економічні; в) військово-поліцейські; г) каральні.

Адміністративні завдання передбачали створення мережі військових, поліцейських та цивільних органів для управління окупованими територіями з метою їхньої подальшої колонізації.

Під економічними завданнями малося на увазі встановлення на захоплених територіях режиму, який дозволяв би забезпечувати ведення війни за рахунок використання промислового (сільськогосподарського, ремісничого, кустарного та ін.) потенціалу країни. Крім того, окупанти планували користуватися сировинними ресурсами СРСР. Також здійснювалися заходи щодо вивезення робочої сили на територію Рейху. У коло військово-поліцейських завдань входило, головним чином, недопущення у тилах діючої армії розгортання партизанської війни та збройного опору. У ході війни за ініціативою представників вермахту

постало завдання залучення до лав збройних сил та допоміжних формувань «добровольців» у складі місцевого населення.

Військово-поліцейські завдання доповнювалися каральними завданнями, обумовленими як світоглядно-ідеологічними передумовами, так і міркуваннями військового характеру. Сюди слід зарахувати фізичне знищення деяких категорій місцевого населення (насамперед комуністів та євреїв), а також боротьбу з партизанами та підпіллям, так зване замирення місцевості. За вирішення всіх цих завдань була відповідальна значна кількість німецьких армійських, поліцейських та цивільних відомств та структур, а також колабораціоністські органи та формування.

Основними військово-адміністративними підрозділами служби підтримки порядку у військовій зоні окупації були комендатури (Коммандатурен), які організаційно входили до складу тилу резерву Верховного командування сухопутних військ. Існували головні польові комендатури (Oberfeldkommandaturen), польові комендатури (Feldkommandaturen) та гарнізонні комендатури (Ortskommandaturen)⁵¹.

До функцій комендатур входило здійснення адміністративного управління на окупованій території, боротьба з партизанами, призначення старост і бургомістрів, організація допоміжної поліції та цивільних адміністративних установ (з числа посібників з місцевого населення), які надалі підпорядковувалися комендатурам та діяли за їх вказівками. Комендатури очолювалися, як правило, старшими офіцерами, а у великих містах – генералами⁵².

20 серпня 1941 р. у складі Імперського міністерства східних окупованих територій Третього Рейху утворено адміністративно-територіальну одиницю – «Рейхскомісаріат Україна» (Reichskommissariat

⁵¹ *Дерейко І.* Структура окупаційних органів райхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 8. Ч. 1. С. 259–268.

⁵² *Іваненко А.* Управлінський апарат в РКУ та ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації України Третім Райхом // Сіверянський літопис. 2020. № 1. С. 230–244.

Ukraine). Рейхскомісаром України призначено, відповідно до наказу А. Гітлера від 17 липня 1941 р. «Про впровадження цивільного управління на окупованих східних територіях», гауляйтера Східної Пруссії обергруппенфюрера Еріха Коха⁵³.

Рейхскомісар був найвищою посадовою особою Рейхскомісаріату «Україна», якого особисто призначав А. Гітлер. Рейхскомісар підпорядковувався рейхміністру «Східних областей» А. Розенбергу. Рейхскомісар здійснював управління у своєму рейхскомісаріаті від імені німецької влади і діяв відповідно до наказів рейхміністра «Східних областей» (окупованих територій). Відповідно до наказів рейхскомісар здійснював управлінську діяльність під власну відповідальність, а саме: керував і стежив за діяльністю всіх німецьких цивільних управлінь (генералкомісаріат, гебітскомісаріат), за роботою наявних та організованих місцевими управліннями тільки в межах свого рейхскомісаріату. Рейхскомісар мав право видавати закони на підконтрольній окупованій території, але лише у випадку, якщо питання не було регламентовано наказами і розпорядженнями рейхміністра. При рейхскомісарі постійно перебував представник Міністерства іноземних справ у статусі радника із зовнішньополітичних питань, представник державних залізничних шляхів, представник державного поштового зв'язку, офіцер зв'язку із командувачами військами. Також рейхскомісару підпорядковувався вищий керівник СС. Для управління рейхскомісаріатом йому підпорядковувались референт, ад'ютант, шеф преси та особиста канцелярія.

Політику, яка проводилася на території Рейхскомісаріату «Україна» німецьким цивільним управлінням, можна коротко охарактеризувати кількома характерними цитатами із заяв райхскомісара України Е. Коха: «1. Німецький народ – це народ господарів; 2. Східні народи, такі як українці,

⁵³ *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 90–101.

так і всі інші, призначені служити своїм природним господарям; 3. Експлуатація Сходу є правом та обов'язком Німеччини; 4. Повне оволодіння завойованим Сходом потребує знищення прошарку місцевої інтелігенції та всіх елементів, які становлять потенційну загрозу німецькому пануванню, чи то росіяни, українці чи євреї»⁵⁴.

В Райхскомісаріаті «Україна» було запроваджено режим расового, політичного та поліцейського терору. У 1941–1942 р. було винищено все єврейське населення, що проживало на цій території. Вже у грудні 1941 р. було заборонено роботу представницького українського органу – Української національної ради у Києві, 1942 р. – діяльність Академії наук, вищих навчальних закладів, закрито школи, крім 4-річних початкових. Щодо релігійного питання, німецька адміністрація не хотіла посилення впливу ані Української автокефальної православної церкви, ані Української автономної православної церкви, тим самим окупаційна влада гралась антагонізмом між цими церквами⁵⁵.

Територія Рейхскомісаріату складалася з шести генеральних округів: Wolhynian-Podolian (частина Волині з центром у Рівному), Ost-Wolhynian (територія Правобережної України з центром у Житомирі), Greuthungland (переважно території Миколаївської області з центром у Миколаєві), Gotenland (Херсонська область та Крим), Oberdneper (центральні регіони України з центром у Києві), Niederdneper (території Дніпропетровської та Запорізької областей з центром у Дніпропетровську).⁵⁶

Для управління захопленими територіями України окупанти створили величезний адміністративний апарат. Рейхскомісаріату підпорядковувалися генеральні комісаріати, які керували генеральними округами; генеральним

⁵⁴ *S. Orłowski, R. Ostrowicz, Erich Koch przed polskim sądem, Warszawa 1959. P. 290.*

⁵⁵ *Іваненко А. Управлінський апарат в РКУ та ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації України Третім Райхом. Сіверянський літопис. 2020. № 1. С. 230–244.*

⁵⁶ *Дерейко І. Структура окупаційних органів райхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 8. Ч. 1. С. 259–268.*

комісаріатам – гебітскомісаріати та штатткомісаріати великих міст. Невеликими містами правили ортскомісаріати. Персонал усіх цих органів складали німці. Лише на нижчих технічних посадах могли бути прислужники окупантів із місцевого населення. Для заміщення штатів Міністерства та відомства фашистської Німеччини ставили своїх чиновників: комісарів та комендантів, сільськогосподарських «фюрерів» та інспекторів, господарських фахівців та «військових агрономів». Утворився величезний за своїми розмірами корпус «фюрерів Сходу», головною метою яких були знущання з людей, присвоєння економічних і культурних багатств захопленої української території, особисте збагачення.

Українські землі військової зони підпорядковувалися тиловим органам командування групи армій «Південь». Вони керувалися ортскомендатурами у містах та фельдкомендатурами у сільських районах. На території, яка перебувала під управлінням цивільної окупаційної влади, паралельно з «комісаріатами» всіх ступенів діяли відповідні військові комендатури.

Ще однією паралельною та фактично ні від кого не залежною владою на всіх без винятку захоплених радянських територіях були органи нацистської служби безпеки. Вона включала зондеркоманди, айнзатцкоманди, які здійснювали масові вбивства сотень тисяч радянських людей, а також величезний поліцейський апарат, що складався з органів (відділів) різного роду та призначення: гестапо (таємна державна поліція), шутцполіцай (охоронна поліція), орднунгсполіца та жандармерії. Крім німців, рядовий склад поліції заповнювався також зрадниками з місцевого населення, часто готовими лише за обмундирування і пайок служити окупантам. Завданням поліцейських органів було повне «умиротворення» окупованих територій та перетворення місцевого населення на безсловесних рабів фашистських завойовників.

На допомогу окупанти створили допоміжний апарат управління з місцевих зрадників. У містах це були міські та районні управи, на селі –

старости. Реальної влади вони, зрозуміло, не мали, але приносили багато горя чесним людям, які ухилялися від роботи на окупантів.

Для своїх економічних планів окупанти створили спеціальний апарат. Центральним його органом був «Економічний штаб Ост». Наказом Верховного командування Вермахту від 16 червня 1941 р. під час управління тилу всіх груп армій, наступаючих на Радянський Союз, було створено господарські інспекції. Після створення цивільних рейхскомісаріатів у їхньому складі почали функціонувати аналогічні органи. При штабах армій знаходилися господарські відділи, тиллові охоронні дивізії мали у своєму розпорядженні від однієї до кількох господарських команд, що заправляли економікою однієї-двох областей, польові комендатури мали господарські групи. Усі ці органи підпорядковувалися як своєму командуванню, так і «Економічному штабу Ост».⁵⁷

В Україні головна увага окупаційного економічного апарату приділялася експлуатації сільського господарства. Кожна господарська інспекція та інші перелічені фашистські органи мали у собі сільськогосподарські відділи. На місцях головною фігурою був ландвіртшафтсфюрер (сільськогосподарський керівник) або, скорочено, «ла-фюрер» – гітлерівський ставленик із необмеженою владою над майном та життям місцевого населення. Про колосальні розміри цього грабіжницького апарату говорить те, що загальна кількість одних лише «ла-фюрерів» сягала 14 тис. осіб, тобто чисельності цілої дивізії німецько-фашистської армії.

Крім цього, основного апарату, організованого для пограбування сільського господарства радянських територій, насамперед України, існувала ще система грабіжницьких заготівельних органів Міністерства у справах окупованих східних областей. Головним у тому числі було «Центральне торгове товариство Сходу». Його завданням були облік, вилучення та

⁵⁷ *Нестеренко В. А.* Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 23–30.

переробка всієї сільськогосподарської продукції на окупованій території, яка перебувала під владою громадянської адміністрації, та постачання цієї продукції вермахту та рейху. В Україні це товариство мало 30 комерційних відділів із 200 філіями на місцях. Йому підпорядковувалися ще 11 паралельних товариств із 130 філіями. Згодом, у штатах «Центрального товариства», окрім цивільного персоналу, налічувалося 7 тис. військовослужбовців, які забезпечували постачання вермахту.

Згідно зі своєю назвою «Центральне торгове товариство Сходу» мало бути чисто державною монополістичною організацією. Однак, насправді це був величезний консорціум німецьких сільськогосподарських монополій, в операціях якого брало участь 250 компаній. Структура цього органу особливо наочно показувала, як німецький монополістичний капітал використовував державний та військовий апарат фашистської Німеччини для свого збагачення за рахунок нещадної експлуатації та пограбування десятків мільйонів селян на тимчасово окупованій території Радянського Союзу. Окрім «Центрального торгового товариства Сходу» в Україні діяло ще кілька подібних організацій меншого розміру: «Товариство з питань ведення сільського господарства Остланду та України», «Заготівельне товариство Сходу», «Ферми Сходу». Вони конкурували між собою, прагнучи привласнити якомога більшу частину багатств пограбованого українського народу.

Фінансовими органами окупаційного апарату стали «Центральний емісійний банк України», «Центральний економічний банк України» та його філії. Випускаючи нічим не забезпечені грошові знаки, фашистська влада за папірці насильно скуповувала продовольство та майно у населення, яке вимушене під страхом смерті приймати окупаційні «карбованці».

Окупаційний режим практикував масові розстріли, і тотальне знищення населених пунктів як міру боротьби з партизанами та підпільниками. Загалом за час окупації України було знищено близько 250 сіл, із них 50 – разом із

жителями. В Україні було створено 250 концтаборів та гетто. Найбільшими концтаборами були «Уманська яма», «Хорольська яма», «Цитадель» у Львові, «Богунія» під Житомиром, Дарницький та Сирецький табори у Києві, «Грос-Лазарет» у Славуті⁵⁸. У період окупації лише у концтаборах на території України загинуло 1,5 млн радянських військовополонених. Жорстоке та антилюдське ставлення поширювалося не лише на полонених, партизанів та підпільників, а й на мирне населення. За час окупації в Україні загинуло понад 3 млн мирних жителів. Більшість убитих становили українці. У тому числі було знищено близько 900 тис. євреїв, 200 тис. ромів.

Крім репресій проти мирних жителів важливою складовою окупаційної політики було відправлення до Німеччини з України продовольства, промислового обладнання та робочої сили – остарбайтерів. Дуже швидко депортація до Німеччини набула примусового характеру, молодь вивозили, починаючи з 14 років. Усього протягом 1942–1944 рр. з України було вивезено 2,5 млн людей. Це стало справжнім лихом для всього українського народу. Як і в роки Першої світової війни, Німеччина прагнула використовувати ресурси України для своїх цілей.

Підсумовуючи, можна сказати, що нацистам вдалося сформувати загалом ефективний окупаційний апарат, який дозволив до певного моменту досить успішно вирішувати на окупованій території репресивно-каральні завдання та економічно експлуатувати окуповані райони.

⁵⁸ *Марунчак М. Г.* Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. Вінніпег – Канада, 1963. С. 35–38.

РОЗДІЛ 3

ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Жорстокий фашистський терор приніс на територію України стрімке зменшення населення. Дуже швидко впроваджувався в життя план очищення її території. Особливістю гітлерівського окупаційного режиму була жорстокість. Але в різних зонах окупації він мав деякі відмінності. Незважаючи на всю жорстокість та лють, у Західній Україні окупаційний режим дозволив збереження системи початкової, середньої та професійної освіти, діяльність окремих культурних центрів. Практично не було поліцейського терору на території «Трансністрії», де румунська влада, хоч і заборонила всі прояви національного руху, але жорстоких каральних акцій не проводила. Ситуація у прифронтових районах характеризувалася складним станом на фронті та була такою ж жорстокою до українців, як і в Рейхскомісаріаті «Україна».

3.1. Економічна політика окупаційної влади у сфері промисловості та сільського господарства

Невід'ємною частиною підготовки нападу на СРСР стало вивчення німецьким керівництвом його економічного потенціалу. Так, наприкінці 1940 р. в управлінні військової економіки та спорядження розпочалася розробка економічних засад реалізації плану «Барбаросса», в основу якого, як відомо, було покладено концепцію «бліцкригу». У січні наступного року для цього було спеціально створено штаб «Росія». Результатом його роботи стали два документи: «Військова економіка Радянського Союзу» та «Військово-економічні наслідки операції на Сході». Вони стали основою економічного

розділу плану «Барбаросса» під кодовою назвою «Ольденбург», детальною розробкою якого займався штаб з такою самою назвою.

Ідеї цього плану були деталізовані в «Зеленій папці» Г. Герінга – «Директиви з керівництва економікою в окупованих східних областях». Вони розроблялися для керуючих господарством захоплених районів СРСР, які були під керівництвом вермахту. У ході війни, 3 липня 1941 р. за наказом Г. Герінга їхня дія була поширена і на області, що перебували під цивільним управлінням. Частиною «Зеленої папки» була «Коричнева папка», яка складалася з розпоряджень рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга з керівництва областями з цивільним управлінням, зокрема рейхскомісаріатом «Україна».

Але розрахунок Вермахту на швидкий розгром Червоної армії не виправдався, і німці змушені були вести довгу війну на виснаження. Це спонукало їх переглянути основи окупаційної політики, зокрема й в економічній сфері. У своїх дослідженнях І. Ветров виділив три періоди військово-економічної окупаційної політики німців в Україні: перший (червень–листопад 1941 р.) – «сировинний», для якого характерний пріоритетний вивіз захопленої сировини до Німеччини; другий (грудень 1941 – серпень 1943 рр.) – «господарський лібералізм», коли зусилля були спрямовані на часткове відновлення роботи важкої та гірничодобувної промисловості, залучення приватного капіталу; третій (серпень 1943 – вересень 1944 рр.) – тотальне знищення промислових центрів України та вивіз матеріальних цінностей до Німеччини⁵⁹.

На початку окупації, керуючись початковими установками, німці розпочали знищення залишків української промисловості, що вціліли після відступу Червоної армії, яка за наказом І. Сталіна застосовувала тактику «випаленої землі». Обладнання підприємств, що збереглося, підлягало

⁵⁹ Ветров І. Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Націогальний педаг. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 1999. С. 23–34.

демонтажу і переправленню до Німеччини. Це торкнулося підприємств Донбасу. Одночасно проводилася конфіскація, переважно на користь вермахту, пального, мастильних матеріалів, сировини, готової продукції. Наприклад, до рук німців потрапило близько 2 млн тон вугілля⁶⁰.

Важливою для німецької армії була також робота швейної та взуттєвої промисловості. Особливо це відчувалося взимку 1941–1942 рр., коли вермахт, у розрахунку швидку перемогу, виявився без відповідного екіпірування. Так, швейні фабрики Маріуполя, на яких було задіяно близько 1,7 тис. робітниць, займалися випуском шкарпеток, светрів та тулубів для гірничо-піхотних частин. Ворошиловградська фабрика із серпня до грудня 1942 р. виготовила 22 090 м тканини, 757 м марлі, 314 овечих тулупів, 690 пар рукавиць, 3478 простирадлом, 3615 рушників, 3620 пар шкарпеток. Фабрика в Охтирці щомісяця виготовляла 1 тис. хутряних жилетів та 100 тулубів⁶¹. Такі підприємства діяли у всіх галузях військової зони України. Для забезпечення вермахту продовольством за наказом начальника тилового району групи армій «Південь» від 3 листопада 1941 р. поспішно відновлювали роботу підприємства переробної промисловості – хлібозаводи, млини, скотобійні, фабрики з виробництва консервів, цукрові заводи.

Наскільки значущою для німецької військової машини була робота місцевої української промисловості, констатував чиновник VII відділу 538 (У) польової комендатури в Маріуполі в середині липня 1942 р.: «Силами відновлених та відновлюваних підприємств вдається повністю забезпечити потреби військ танкової армії. Зі 160 тис. населення міста 40 тис., тобто $\frac{1}{4}$ працюють над виконанням німецьких замовлень».⁶²

Незважаючи на часткове відновлення роботи деяких підприємств, рівень безробіття залишався дуже високим. Навіть ті, хто працював, були на

⁶⁰ Там само. С. 46–51.

⁶¹ *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний ун-т. Донецьк, 1999. С. 19–25.

⁶² Там само. С. 84–85.

межі виживання, оскільки рівень заробітної плати був вкрай недостатнім. Жителі міст були змушені продавати власні речі або міняти їх на продукти харчування. З'явилися «мішочники» – ті, хто йшов у сільську місцевість із метою обміняти речі на продукти. Без документів це було небезпечно, оскільки у тилкових районах вермахту діяли закони воєнного часу. До того ж, селяни деяких сіл, пам'ятаючи події 1932–1933 рр., не завжди доброзичливо ставилися до таких городян.

У містах діяла карткова система. Населення було поділено на кілька категорій: працюючі, безробітні (zareєстровані на біржі праці), діти до 14 років. Окремо складалися списки мешканців німецької національності. На продовольчих картках заборонялося вказувати кількість продуктів. Закупівлею продуктів займалися створені міськими управами комісії за гроші цих управ, але під контролем німецького сільськогосподарського управління. Причому закуповувалися в обцинних господарствах (колишніх колгоспах) і селян лише суворо певні продукти: картопля за ціною 0,60 крб за 1 кг, просо – 2,30, гречка – 0,40, жито – 0,25. Зазначимо, що закупівельні ціни для вермахту були значно вищими, тим більше ціни на міських ринках. Тому закупівлі, які проводилися комісіями, проходили складно.

За свідченнями чиновників польової комендатури 198 (У), в Охтирці у липні 1942 р. з 43 тис. населення м. Суми за картками продукти харчування отримували лише 8 тис. осіб⁶³. При цьому норми були надто низькими. Спроби організувати харчування працівників на підприємствах були малоефективні. Особливо тяжка ситуація склалася у Харкові, де взимку 1941–1942 рр. спалахнув голод і, за даними місцевої міської управи, померло 13 139 жителів⁶⁴. Жителі міст почали масово мігрувати до сільської місцевості, де ситуація з продовольчими товарами була значно кращою.

⁶³ *Нестеренко В. А.* Фактори деурбанізації в областях військової зони України (1941–1943 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. 2014. № XXIII. С. 33–37.

⁶⁴ *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. С. 76–79.

Ситуація з товарами широкого вжитку була подібною. У світлі вищезгаданих довоєнних планів нацистського керівництва дефіцит промислових товарів був на руку окупантам, оскільки передбачалося постачати їх із Німеччини в обмін на сільськогосподарську продукцію та сировину. Але вже у січні 1942 р. А. Розенберг змушений був визнати, що німецька промисловість була спроможна заповнити цей дефіцит. У такій ситуації гроші знецінювалися, і селяни схилилися до того, щоб вирощувати продукцію тільки для власного споживання. На думку рейхсміністра, єдиним виходом у цій ситуації був розвиток ремісництва на місцях.

Існував ще один шлях вирішення цієї проблеми: направлення частини продукції, що вироблялась на відновлених підприємств, на потреби місцевого населення. Це було прийнято за ініціативою А. Розенберга із встановленням квоти у 20 %. Частина представників військової адміністрації (чиновники польових та місцевих комендатур) прийняли це з розумінням. Але військово-господарські служби, орієнтуючись насамперед на зростаючі потреби вермахту, по суті, ігнорували його.

На практиці А. Розенберг вирішив використати це явище, що мало місце з перших днів окупації. З відходом радянської влади стихійно почала відроджуватися приватна ініціатива, насамперед у торгівлі та ремісництві. У червні 1942 р. рейхсміністр видав розпорядження, що регламентує порядок створення ремісничих об'єднань – «Новий статус ремісництва в Україні». Усі ремісники поділялися на три категорії: 1) висококваліфіковані, здатні керувати підприємствами (майстернями); 2) кваліфіковані; 3) ремісники, які проходять навчання.

Самостійними підприємствами були лише майстерні, здатні готувати кваліфікованих майстрів. Ремісники мали об'єднуватися в артілі (щонайменше 5 чол.) з власним статутом. Встановлювався віковий та національний ценз: не молодше за 16 років і не єврейського походження. Члени артілі обирали керівника на рік. Для вступу до вже створеної артілі

необхідно було отримати згоду всіх її членів і заплатити вступний внесок. Артїлі могли об'єднуватись у трудові об'єднання.

У Сталіно вже у грудні 1941 р. працювало 354 приватні підприємства, переважно кустарного типу, у січні 1942 р. – 698, у березні – 1845, у жовтні – 1906. Серед них за профілем у січні 1942 р. діяло 78 швейних майстерень (43 кустарі та 35 мали від 2 до 10 майстрів), 17 кравців, 3 з вироблення шкіур, 17 слюсарних, 8 годинних, 38 перукарень, 19 фотомайстерень та ін. У Ворошиловграді на 1 грудня 1942 р. налічувалося 778 ремісників понад 50 спеціальностей. Виникли й порівняно великі об'єднання. Зокрема, в Єнакієвому діяло акціонерне товариство «Універсал», яке відкрило їдальню, кафе, комісійний магазин, столярну майстерню, мало власне городнє господарство.⁶⁵

При цьому, за даними податкових інспекторів, приватні підприємства працювали рентабельно та факти закриття були рідкісними. Подібний розквіт приватної ініціативи спостерігався у всіх містах та місцях військової зони України. У сфері використання продукції ремісників склалася така сама ситуація, як і з продукцією підприємств. Відновлені зусиллями допоміжної української адміністрації підприємства перепідпорядковувалися військово-господарським інстанціям із спрямуванням усієї виробленої продукції на потреби вермахту. Для контролю над діяльністю ремісників використовувалися як адміністративні (наприклад, реєстрація та видача патентів), так і економічні важелі, адже сировину контролювали саме німецькі військово-господарські органи. У результаті основна маса ремісників знову працювала не в інтересах населення, а виконувала замовлення вермахту.

Така політика зустрічала критику з боку військово-адміністративних органів, але ситуації це не змінювало. Начальник відділу військової адміністрації Гельмут Кернер у квітні 1944 р., вже, по суті, після закінчення

⁶⁵ Там само. С. 65–45.

окупації, підбив підсумок політики у цій сфері: «Спів, що затягнувся, про те, будувати або демонтувати кустарні та індустріальні підприємства, негативно позначився на випуску предметів споживання. Небагато придатних до роботи підприємств легкої промисловості всі без винятку потрапляли в розпорядження економічних інспекцій і працювали в їх інтересах, тим самим виключалася єдина можливість виробництва предметів споживання та знарядь праці для місцевого населення».

Слід зазначити, що сільське господарство України цікавило німецьке керівництво ще задовго до початку війни. У теоретичних роботах німецьких пропагандистів часто з'являлися думки про те, що через свою скупченість на маленькій території, німецькому народу загрожує голод, тобто продовольчі ресурси своєї країни не в змозі забезпечити хорошим харчуванням і тил, і фронт. Можна зробити висновок, що ця ідея стала пропагандистським ходом нацистів через те, що була продиктована не лише економічними вимогами: у пам'яті німців ще була свіжа так звана «бруквена зима» 1916–1917 рр., коли в Німеччині внаслідок виснаження продовольчого постачання через військові витрати люди помирали з голоду. За словами американського дослідника Гезіни Герхард, цей урок із Першої світової війни німці дуже добре засвоїли, що потрібно прийняти будь-які заходи, щоб уникнути голоду всередині країни⁶⁶. Таким чином, з самого початку війни проти Радянського Союзу, нацистські керівники мали чіткі плани щодо аграрного та, насамперед, продовольчого сектору зайнятих вермахтом областей.

Слід зазначити, що аграрна політика на окупованих територіях тісно перепліталася з іншими заходами нацистів, зокрема геноцидом населення шляхом організації штучного голоду.

Основними інструментами організації голоду були виявлення та присвоєння окупаційною адміністрацією сільськогосподарських продуктів (так, із зібраних до 1 грудня 1942 р. 3,55 млн тон зерна для місцевих потреб

⁶⁶ *Gerhard G. Food and Genocide: Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union // Contemporary European History. 2009. Vol. 18. № 1. P. 45.*

було зарезервовано 750 тис. тон, тобто трохи більше 20 %) ⁶⁷, різке скорочення посівних площ унаслідок бойових дій в Україні (до 2303 тис. га лише у 1941 р., що становило близько 10,8 % від рівня 1940 р.), а також зниження рівня врожаю (6,9 центнерів з га у 1942 р. замість довоєнних 10,3 центнера з га) ⁶⁸. Для контролю над обігом продуктів німецьке керівництво випускало розпорядження, які забороняли цивільному населенню торгівлю та обмін сільськогосподарськими продуктами міста із селами ⁶⁹.

Місцеві жителі, відчувши на собі таку продовольчу політику, намагалися, наскільки це було можливо, приховати від німецької адміністрації худобу та продукти. Як вказує голландський історик Карел Беркхофф, при виконанні селянами всіх німецьких норм здачі зерна, їм самим діставалося б 10 кг неякісного зерна на місяць ⁷⁰. За зрив постачання слідували репресивні заходи. Так, наприклад, сільськогосподарський комендант Кременчуцького району у своєму розпорядженні попереджав, що «якщо з отриманням цього розпорядження через 1,5 доби громадяни не виконають установлених норм постачання молока та яєць, у них буде відібрано корови та кури, а ці громадяни будуть оголошені саботажниками і при «повторному саботажі здачі молока та яєць будуть розстріляні» ⁷¹. За таємний забій великої рогатої худоби слідувала смертна кара через повішання» ⁷².

⁶⁷ *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х ч. Ч. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 91–95.

⁶⁸ *Власенко С. І.* Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. С. 232–236.

⁶⁹ *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України Гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. С. 152–160.

⁷⁰ *Berkhoff K. C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambridge (Mass.). L., 2004. P. 129.

⁷¹ *Ревегук В. Я.* Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). Полтава: Дивовісті, 2010. С. 187–194.

⁷² *Лобурець В. Є, Ревегук В. Я.* Полтавщина у роки Другої світової війни (1939–1945) // Полтавщина. Історичний нарис. Полтава: Дивовісті, 2005. С. 266–295.

Незважаючи на значні цифри, нагробованих в Україні ресурсів насправді мало б вистачити для забезпечення потреб окремої групи армій. Так, враховуючи передані вермахту та населенню Німеччини у 1941–1942 рр. 42 740 тис. кг жирів, при споживанні жирів до війни в розмірі 27,3 кг на душу населення, зазначеної кількості вистачило б на 1,5 млн осіб, що явно не відповідало встановленим імперським урядом цілям автаркії (при населенні рейху в 1941 р. 73 млн чол.) і цілком виправдовувало прогнози Шверіна–Крозигка⁷³. Що цікаво, інтерес до України виявляли також й інші країни. Наприклад, Голландія через окупацію Японією її колоній у Південно-Східній Азії, розглядала Україну як територію для створення тютюнових плантацій, продукція яких мала йти на експорт не тільки в Німеччину, а й у Фінляндію та колишню Чехословаччину. Таким чином, за рахунок економічних ресурсів України проводилося подвійне збагачення Німеччини: за допомогою обслуговування потреб військових підрозділів та функціонування цивільних підприємств – як німецьких, так і іноземних.

Для виправдання своєї діяльності окупанти зверталися до пропаганди. У 1942 р. газета «Волинь» опублікувала статтю про взаємини України та Європи. У ній говорилося, що «з давніх-давен українське сільське господарство відіграло важливу роль не тільки в європейському постачанні, а й у світовому господарстві»⁷⁴, а українсько-німецькі економічні зв'язки історично зумовлені. Ця стаття є показовою не лише з пропагандистської, а й із психологічної точки зору. По-перше, німецька адміністрація показувала свою історичну присутність на всіх окупованих на той час територіях (Польща, Білорусія, Україна). По-друге, окупанти позиціонували себе як найпершого економічного партнера України. По-третє, Україна показувалася як самостійний суб'єкт господарювання Східної

⁷³ *Bascke H.* Um die Nahrungsfreiheit Europas. Leipzig, 1942. P. 144.

⁷⁴ *Марченко Л.* Україномовна преса як основний пропагандистський засіб на території рейхскомісаріату «Україна» // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. Вип. VI: у 8-ми ч. Ч. 2. Київ, 2013. С. 58.

Європи, який вів свою незалежну фінансову політику. Це, безперечно, було апеляцією до свідомості багатьох українців, для яких питання державності було одним із найболючіших. Німецька влада прагнула показати, що навіть у XVII ст., коли Україну трясли війни та козацькі повстання, на ній трималася вся економіка Речі Посполитої, а згодом і Росії, з якою Україна, як говорилося, перебувала «в колоніальних відносинах»⁷⁵.

Крім того, як зазначалося в офіційних німецьких публікаціях, рейх юридично не був правонаступником СРСР на окупованих радянських територіях, що послужило основою досить суперечливої тези про те, що націоналізована за радянської влади власність не повертається колишнім господарям. Тому різним військовим та господарським структурам доводилося діяти неузгоджено: так, у Рівненській області з усього врожаю одна третина належала тим, хто його прибирав, одна третина – колишньому власнику землі та одна третина – окупаційній адміністрації. Однак, у Кіровоградській області колгоспникам було обіцяно видавати 3 кг зерна за трудодень, але в результаті німецька влада дала селянам 1 пуд (16,3 кг) з гектара, а решту відбирали. Як зазначав Карел Беркхофф, колгоспи на Правобережній Україні почали стихійно зникати (у тому числі розформовуватися самими місцевими жителями) відразу після приходу німецьких військ, тоді як на Лівобережжі вони продовжували існувати. У зв'язку з цим як у вищих, так і в місцевих німецьких органах влада усвідомлювала, що збереження колгоспів і радгоспів, на якому, зокрема, наполягав Г Герінг⁷⁶, з одного боку, не буде привабливим для частини сільського населення, а їх ліквідація, з іншого боку, може стати небажаним стимулом для відстоювання колишніми колгоспниками своїх прав⁷⁷. У цьому

⁷⁵ Handbuch der Ukraine. Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts im Berlin herausgegeben von Prof. Dr. J. Mirtschuk. Leipzig, 1941. P. 188.

⁷⁶ Bonusiak W. Die Landwirtschaft in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941–1944) // *Studia historiae oeconomicae*. 1982. Vol. 17. P. 218.

⁷⁷ Dallin A. *German Rule in Russia: 1941–1945: A Study of Occupation Policies*. L., 1957. P. 323.

господарському парадоксі фракція Герінга–Розенберга переважила, і окупаційна влада наказом від 15 лютого 1942 р. проголосила початок аграрної реформи на окупованих територіях. Спочатку передбачалося, що вона буде складатись із трьох етапів: 1) створення общинних господарств; 2) створення сільськогосподарських кооперативів; 3) утворення одноосібних господарств⁷⁸.

Першою проблемою аграрної реформи став перерозподіл землі у межах громади. Згідно з уявленнями низки вищих керівників окупаційної адміністрації, а також самого міністра А. Розенберга, наділ, який отримував селянин у результаті, мав залежати від кількості зароблених ним трудоднів⁷⁹. Хоча спочатку німецька влада заборонила переділ землі та інвентарю, закріпивши існуючу систему колгоспів і радгоспів, згодом було декларовано їх поступове скасування, за тим закріпила кількість трудоднів на рівні 22–25 трудоднів на місяць при 13-й годині. Так, за 200 трудоднів селянин отримував 0,2 га, за 300 – 0,3 га тощо⁸⁰. Крім того, за допомогу у боротьбі проти партизанів селянин отримував додатково 0,25 га землі. Було навіть утворено спеціальне землемірне управління, яке займалося геодезичною зйомкою та перерозподілом землі за заявками німецьких установ, приватних підприємств, місцевих українських установ та приватних осіб. У радгоспах також зберігалася колишня тарифна сітка: погодинна оплата у чоловіків становила 0,8 крб, у жінок та молоді до 18 років – 0,64 крб⁸¹.

Щодо аграрної політики окупаційної влади, необхідно наголосити на тому, що керівництво рейху планувало за рахунок різних ресурсів окупованої України забезпечити економічну перевагу Німеччини над Радянським

⁷⁸ Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941–1944. Köln, 1980. P. 221–224.

⁷⁹ Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.

⁸⁰ Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Львів, 1999. С. 23–30.

⁸¹ Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ: Інститут історії України, 2010. С. 120–125.

Союзом. Для цього було використано виробничі комплекси промислових районів та сільське господарство України. Були створені спеціальні господарські організації, такі, як штаби «Ост» та «Ольденбург», які були покликані здійснити традиційну німецьку імперську ідею про «великонімецький економічний простір» та контролювати економічну діяльність окупаційних властей, для чого було складено масу директив з управління сільським господарством, підготовлено проекти економічного регулювання⁸².

Але багато з цих планів так і залишилися на папері, оскільки німецьке керівництво, як вище, так і місцеве, під впливом різних факторів – офіційної пропаганди, особистих амбіцій, прагнення до збагачення чи якихось інших – розпочало відверте розграбування захоплених територій без огляду на потенційні економічні наслідки. Через низку причин (неузгодженість командних економічних інстанцій, протидія та саботаж з боку місцевого населення, діяльність партизанів, нестабільна ситуація на фронті) окупаційній адміністрації не вдалося достатньо використати сільськогосподарські ресурси України.

Отже, на початку окупації, керуючись початковими настановами, німецькі фашисти почали знищення залишків української промисловості. Але важливою для німецької армії була робота швейної та взуттєвої промисловості. Незважаючи на часткове відновлення роботи деяких підприємств, рівень безробіття залишався дуже високим, у містах діяла карткова система. Першою проблемою аграрної реформи став перерозподіл землі у межах громади. Були створені спеціальні господарські організації, в тому числі штаби «Ост» та «Ольденбург».

⁸² Müller R.-D. Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik. Frankfurt am Main, 1991.p. 32

3.2. «Соціальні аспекти “нового порядку”»: характеристика національної, культурно-освітньої та релігійної політики

Основними заходами політики «нового порядку» були: запровадження німецького кримінального права та судів замість радянського законодавства, дискримінація українського населення, впровадження комендантської години, насильницька мобілізація робочої сили до Німеччини, економічний грабіж України (обладнання фабрик, заводів, комбінатів, зерна, продовольства, чорнозему), культурних цінностей та ін.), масові планомірні вбивства населення (загалом в Україні існувало 180 великих концтаборів та 50 гетто)⁸³.

Гітлерівський режим включав фізичний та моральний терор проти так званих расово неповноцінних народів: євреїв, ромів, українців, росіян, а також представників радянської влади та комуністів. Найскрутнішим було становище євреїв та ромів, на яких чекало поголовне знищення в Рейхскомісаріаті «Україна». Одним із найголовніших злочинців, який активно впроваджував «Новий порядок», був активіст нацистської партії Еріх Кох, призначений на посаду голови Рейхскомісаріату «Україна». Він люто ненавидів і відверто зневажав усіх, хто не був від народження арійцем. Зрозуміло, що українці за його теорією були недолюдьми, і ставлення до них було відповідним.

На думку нацистських ідеологів, на території України мала розвиватися лише аграрна сфера, незначна частина населення мала її обслуговувати. При цьому більша частина населення мала померти. Виходячи з цього, Еріх Кох заборонив медичне обслуговування для населення і встановив обмеження на споживання продуктів харчування у великих містах⁸⁴.

⁸³ Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку»: 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. 1993. № 9. С. 15–40.

⁸⁴ Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.

Організацією «нового порядку» займалася бюрократична система, де місцеве населення допускалося лише на найнижчі щаблі, до яких відносилися посади поліцаїв чи сільських старост. Таким чином, в українських населених пунктах з'явилися перші колаборанти – люди, які через різні обставини усвідомлено пішли на співпрацю з окупаційною гітлерівською владою. За ініціативою Е. Коха було розгорнуто активні дії з грабежу та знищення України:

- закрито більшість оперних та драматичних театрів;
- вивезено з України 9,2 млн тон зерна, 622 тис. тон м'яса;
- запроваджено обов'язковий трудовий обов'язок для людей віком від 14 до 65 років для всього місцевого населення, яке проживало на окупованих територіях;
- знищено систему медичних закладів на окупованих територіях. Було зруйновано понад 500 лікарень, майже 1 тис. поліклінік.

За даними «Довідника про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)», за період окупації нацистами на території України були створені такі каральні установи:

- два класичні концтабори: у Львові (Яновський) та у Києві (Сирецький). Ці табори внесені до переліку концентраційних таборів Федерального закону Німеччини щодо компенсаційних виплат;
 - 78 виправно-трудова таборів та таборів примусової праці для євреїв. За строгістю режиму утримання ці табори наближалися до концтаборів. Частина їх знаходилася безпосередньо в гетто;
 - сім виправно-трудова таборів;
 - 15 таборів примусової праці;
 - 304 гетто;
 - 23 пересильні табори;
-

- 66 гестапівських в'язниць (їх кількість була значно більшою, але про це немає офіційної інформації);
- 242 табори для військовополонених⁸⁵.

За весь час окупації фашисти часто розстрілювали мирних людей на місці. Магазили, ресторани, перукарні обслуговували лише представників окупаційної влади. На кожному кроці висіли оголошення: «Тільки для німців», «Українцям заборонено вхід». Були жорстко обмежені можливості отримання освіти для місцевого населення. Фашистська влада вважала, що українцям цілком достатньо для життя трикласної початкової освіти. А для підриву «біологічних можливостей українців», з моменту окупації фашистами будь-якого населеного пункту, медичне обслуговування переставало існувати для пересічного місцевого населення⁸⁶.

Фашистська влада докорінно присікала будь-які кримінальні злочини серед українців. Навіть якщо це стосувалося банальної крадіжки продуктів харчування. Шибениці з написом «Я вкрав козу» були практично у всіх містах України, і, слід зазначити, після таких показових заходів рівень злочинності у містах не зростав. Але, виявляється, красти не мало права лише місцеве українське населення⁸⁷. Крім планомірної крадіжки на потреби Рейху, процвітала також банальна крадіжка, коли офіцери та рядові солдати знімали бронзові ручки з дверей палаців, замків, державних установ високого рангу, мармурове облицювання цих самих установ, безцеремонно забирали у квартирах городян сімейні реліквії, картини. Ці речі нацисти забирали як військові трофеї⁸⁸.

⁸⁵ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М. Г. Дубик. Київ: Книжкова друкарня наукової книги, 2000. С. 43–48.

⁸⁶ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. P. 376.

⁸⁷ *Куницький М. П.* Соціально-правовий статус місцевого населення Рейхскомісаріту «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ Профі», 2014. С. 463–469.

⁸⁸ *Терлюк І.* Окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. і проблеми творення української національної державності. Львів: Каменярь, 2009. С. 25–30.

В одній з тез виступу Е. Коха був такий пункт, в якому заявлялось, що в окупаційної влади немає жодного наміру підняти освітній рівень населення і навіть зберегти його на колишньому рівні, вона лише дбатиме про те, щоб у майбутньому українцям надавалась можливість здобути освіту в розмірах не вище за перші три класи народної школи. А генерал Групи безпеки, навпаки, 28 жовтня 1942 р. попереджав, що відновлення навчання в класах вище четвертого не оминуть, оскільки незадоволеність населення нездійсненими очікуваннями загрожує погіршенням настрою, що несприятливо вплине на безпеку окупаційної влади.

У 1941 р. школи в Україні працювали переважно у великих містах. А. Гітлер стверджував: «Освіта дасть більш розвиненим українцям вивчати історію, опанувати історичний досвід, а виходячи з цього – розвивати політичні ідеї, які можуть бути згубними для наших інтересів». Цю ідею продовжив генерал Йодль, який вважав, що навіть написи «Бережись потяга!» будуть зайвими в Україні, тому що їхня вартість перевищує вартість життя одного-двох слов'ян, які за незнанням можуть загинути під їх колесами⁸⁹.

Німецьке керівництво загалом було поділено у своїх планах щодо України. З одного боку, було зрозуміло, що на великих територіях України (та ще при додаванні до неї російських територій, що тягнуться до Волги) переселених сюди німців не вистачатиме для налагодження управління. І хоча українському населенню відводилася роль робочої сили, вимушена необхідність залучення його до управління не викликала сумнівів.

Але це було неможливим без підвищення освітнього рівня молодого населення (причому, не викликаючи підозри у прагненні підняти навчання всієї молоді). І, головне, одночасно треба було запобігти наростанню шару інтелігенції – носію небажаних для окупантів прагнень. Тобто відкриття

⁸⁹ *Arnold K. J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion: Kriegsführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa».* Berlin: Duncker & Humblot, 2005. P. 579.

нових освітніх закладів мало бути тісно пов'язане з раніше прийнятими планами відновлення та розвитку промислового та сільськогосподарського потенціалу України⁹⁰. І не менш важливим було впровадження у свідомість учнів нового світогляду, тому що виховані більшовиками молоді люди не могли принести Рейху необхідну користь.

Бажання уникнути невдоволення населення відчувається у формулюваннях декретів про освіту, в яких, приміром, проголошувалося загальне 7-річне шкільне навчання (відновлення «семирічки», що існувала в радянські часи) і тут же помічалось, що для деяких учнів період навчання може тривати лише чотири роки. Здібним та старанним учням було обіцяно навіть спеціальну освіту, аж до вищої. Водночас, у секретних, «для службового користування» та інших подібних документах чітко вказувалося про намір запровадити у школах лише загальне чотирирічне навчання.

А. Розенбергу ці плани представлялися недостатніми, оскільки вже тоді відчувався брак кваліфікованих кадрів і в промисловому, і в аграрному секторах. І він добре знав, що для навчання потрібних спеціалістів немає навчальних місць, викладачів. Також рейхсміністр вважав за необхідне включити до навчальних програм усіх українських шкіл вивчення німецької мови (що для російських шкіл не передбачалося).

На початку 1942 р. на місця були розіслані вказівки щодо відновлення в Україні обов'язкової шкільної освіти. Вони були розроблені в міністерстві А. Розенберга ще у серпні–вересні 1941 р. (місцеве цивільне самоврядування).

Запроваджувалася семирічна загальна освіта, вищий ступінь якої (5–7-й класи) призначався лише для обдарованих дітей. Далі (після другого відбору кандидатів) можливе було 1–3-річне практичне навчання сільськогосподарського виробництва, техніки, ремісництва, торгівлі,

⁹⁰ Стефанюк Г. В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2004. С. 19.

управління. Для дітей із сімей так званих фольксдойче (що мали німецьке коріння) створювалися привілейовані умови навчання⁹¹.

Нарешті, було наголошено, що вищі школи, враховуючи загальну ситуацію того часу, не передбачені. Однак питання щодо навчання майбутніх лікарів, ветеринарів та фармацевтів передбачалося розглянути повторно.

У різних районах Рейхскомісаріату вказівки Міністерства А. Розенберга сприймалися і здійснювалися дуже по-різному, що змусило Рейхсміністра у лютому 1943 р. видати нові директиви та наказ. Він вимагав однакового виконання їх на території всієї України, а видання нових правил аргументував новим військовим та політичним станом. Під територіями, на які поширювалися правила, малися на увазі ті, які перебували з відривом понад 200 кілометрів від лінії фронту і де військове управління було передано до рук місцевих цивільних управ⁹².

Щодо відсутності єдності в системі шкільної освіти, то у районах із військовим управлінням спостерігалось подібне. Утім, іншого й не можна було очікувати через різні умови, в яких у цьому відношенні знаходилися різні території. Кількість дітей шкільного віку (школу дозволено було відкривати за наявності 20 і більше дітей відповідного віку в селах або інших поселеннях), наявність шкільних приміщень (багато з них використовувалися вермахтом для своїх потреб), кількість вчителів взагалі і певних спеціальностей, зокрема все настільки різнилося.

І цілком зрозуміло, що погляд військового управління на шкільну політику не міг бути таким самим, як погляд на неї місцевого цивільного самоврядування. Що б там не наказувало Міністерство А. Розенберга, якому військові не підкорялися, Е. Кох як Рейхскомісар України найкраще

⁹¹ Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 5. С. 26.

⁹² Jerabek B. Das schul wesen und die schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutscher Dokumente. Ukrainische Freie Univrsität. München, 1991. P. 239.

підходив, на думку фюрера, для експлуатації української робочої сили та вивезення з України зерна, худоби та іншого продовольства.

У 1942 р. Е. Кох видав наказ про обмеження шкільного навчання 11-річним віком. У тому ж році Е. Кох підтвердив обмеження освіти чотирма роками. Виняток допускався лише для невеликої кількості осіб. Усі школи, що виходили за межі 4-класних, мали, за його вказівкою, закритися. У 1942 р. існування шкіл було поставлено в залежність від наявності у достатній кількості підручників та навчальних посібників.

Отже, Е. Кох прагнув повністю припинити шкільний процес в Україні. Він вважав, що навіть трикласна освіта була б для українського населення надто високою. Узимку 1942–1943 рр. він наказав багато шкіл тимчасово закрити через брак вугілля для опалення.

За наказом А. Розенберга навчання у школах України мало проводитись українською мовою. У тих випадках, де переважною мовою була російська (Донбас), допускалося навчання російською мовою, але вивчення української мови потрібно було обов'язково включати в навчальний план.

Дуже складною була справа з підручниками та навчальними посібниками. Чимало їх було знищено війною, а ті, що збереглися, були радянського виробництва, за словами окупантів «просоченими більшовицьким духом», і підлягали знищенню. У деяких місцях видавали спеціальні газети для використання на шкільних уроках читання. Додаткові проблеми виникли у А. Розенберга у зв'язку з пропозиціями друкувати українські тексти німецькими літерами замість використання кирилиці, проти чого йому доводилося боротися. Про нестачу (відсутності) шкільних зошитів, пір'я, олівців, шкільних дошок тощо і говорити не доводиться⁹³.

⁹³ *Ленартович О. Ю.* Функціонування німецької окупаційної адміністративної системи в рейхскомісаріаті «Україна» // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. 2007. Вип. 1. С. 221–228.

Учителів, зрозуміло, було недостатньо, оскільки особи з вищою освітою евакуювалися в першу чергу. На одного вчителя припадало місцями до 150–200 учнів. Відвідування школи у різні пори року суттєво різнилося, у середньому школу відвідувало близько 80 % дітей відповідного шкільного віку. Багато хто не ходив до школи через відсутність відповідного взуття та одягу⁹⁴.

Вища освіта на території Рейхскомісаріату «Україна» представлена низкою вищих навчальних закладів. В Україні восени 1941 р. відновили свою роботу Київський та Дніпропетровський університети. Київський університет реально так і не розпочав свою роботу, припинивши існування наприкінці 1941 р. Але університет у Дніпропетровську, за винятком кількох перерв, працював практично весь період окупації. У ньому відбувалися навіть процедури офіційних захистів претендентів на наукові ступені та звання. В Україні відновили свою роботу кілька технічних вузів та низка факультетів, які готували інженерно-технічні кадри. У Києві влітку 1942 р. розпочав вступну кампанію гідромеліоративний інститут. Особливе місце в освітніх планах окупантів та їх місцевих посібників отримали вищі медичні заклади, а саме – Київський та Вінницький інститути. Вони також певний час готували відповідні кадри. А у Вінницькому медичному інституті навіть відбулися випуски студентів старших курсів. Усі вони отримали направлення до місцевих медичних установ⁹⁵.

Як відомо, особливе місце у колонізаційних планах гітлерівців посідало сільське господарство України. Тому у перші дні окупації в країні відновили свою роботу вузи сільськогосподарського профілю у Києві, Житомирі, Умані. Але з часом усі вони були перетворені на вищі агрономічні школи, які

⁹⁴ *Сржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) у світлі німецьких документів. Київ: Наукова думка, 2008. С. 76.

⁹⁵ *Гончаренко І.* Вища професійна освіта в Райхскомісаріаті «Україна»: основні тенденції розвитку (1941 – 1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. 2011. Вип. 25. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 159–165.

готували спеціалістів середньої управлінської ланки – агрономів, зоотехніків, ветеринарів.

Негативна доля чекала на ВНЗ, які готували педагогічні кадри для середніх та початкових шкіл України. Чимало колишніх радянських педагогічних інститутів почали працювати восени 1941 р. Замість них часто створювалися вчительські семінарії. Але на початку 1942 р. на місці середніх шкіл і гімназій були створені народні школи, випускники яких давали тільки початкову освіту. Таким чином, підготовка вчительських кадрів окупаційній владі не була потрібною. До того ж на окупованій території знаходилося багато вчителів, які мали статус безробітних. Реальна кількість народних шкіл була такою, що педагогічних вакансій у Рейхскомісаріату «Україна» на всіх бажаючих отримати роботу за спеціальністю було недостатньо. У зв'язку з цими обставинами та принциповим небажанням німецької адміністрації займатися гуманітарною підготовкою української молоді, всі ці заклади були закриті.

Чимале місце у планах гітлерівців займала підготовка кадрів через систему середньої спеціальної освіти. У зв'язку з цим в Україні працювали технікуми різного, як технічного, так і сільськогосподарського профілів, медичні училища, фармацевтичні школи. Чимало їх було відкрито за ініціативою керівництва органів місцевого управління, які змогли переконати німецьких адміністраторів у необхідності проведення цих заходів у зв'язку з катастрофічною нестачею кваліфікованих кадрів. Більшість цих навчальних закладів так і не встигли випустити підготовлених спеціалістів. Щодо цього спрацював «фактор часу». Червона армія наступала на всіх фронтах, а тому з другої половини 1943 р. навчання в цих закладах припинилося і більше вже не відновлювалося⁹⁶. Але частину фахівців, набраних з учнів та студентів старших курсів, адміністрації цих установ випустити все ж таки вдалося.

⁹⁶ Гончаренко І. Окремі питання функціонування закладів професійної освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» у контексті реалізації завдань окупаційної

Таким чином, незважаючи на домінування ідеологічних підходів в окупаційному адмініструванні, керівництву Рейхскомісаріату «Україна», генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів довелося від них частково відмовлятися, санкціонуючи відкриття частини довоєнних навчальних закладів, які мали професійний напрямок. Слід визнати, що частина контингенту цих закладів зуміла закінчити навчання та отримати направлення на роботу.

Що стосується тих окупованих регіонів України (Південно-Західна частина України), які були передані під управління Румунії, то основним аспектом національної політики румунських окупантів була активна румунізація «Трансністрії». Цей процес мав етнічний аспект – люди румунської (молдавської) національності, які становили в «Трансністрії» близько 4,4 % населення, отримали переваги у сфері працевлаштування, освіти тощо по відношенню до основних етнічних груп «Трансністрії» (українців та росіян), які становили 85 % її населення. Було створено «Молдавський комітет», в якому, зважаючи на нечисленність молдавського населення Трансністрії, приймали всіх, хто мав щонайменше 25 % молдавської крові. До Одеського медичного інституту молдавани могли вступити без іспиту. Було відкрито магазини «тільки для молдаван»⁹⁷.

Також цей процес мав політичний аспект, який полягав у румунізації нерумунського населення. Вивчення румунської мови було обов'язковим у всіх навчальних закладах. «Уроки румунської мови» друкувалися в дитячому журналі. В окупаційних установах відмовлялися говорити з відвідувачами українською та російською мовами⁹⁸. Проводилася румунізація дітей у

адміністрації (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. 2011. Вип. 26. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 207–212.

⁹⁷ *Теофіл Р.* Румунська окупація території України у 1941–1944 роках (за новітніми румунськими джерелами) // Сторінки воєнної історії України. 2011. 14. С. 193–202.

⁹⁸ *Стецкевич В. В.* Румунізація – домінанта національної політики Бухаресту на українських землях (1941–1944) // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. Київ: «Зовнішторгвидав України», 2008. С. 83.

дитячих будинках. Створений наприкінці 1941 р. у Тирасполі Румунський науковий інститут займався просуванням румунської мови. В Одеському університеті було створено Молдавський факультет та кафедру історії Румунії⁹⁹.

Ще одним аспектом румунізації було переписування історії. Окупаційна влада прагнула довести румунську історичну приналежність окупованих територій, як мінімум, з VI ст. В Одеському університеті професори з Румунії – А. Болдур та С. Мехединц – читали лекції, стверджуючи, що «Трансністрія – споконвіку румунська земля»¹⁰⁰. Румунський народний університет, який функціонував з осені 1942 р. до лютого 1943 р., ставив за мету «довести історичні долі Трансністрії» та «справедливість ведення війни з Радянським Союзом».

У рамках реалізації програми румунізації захоплених територій СРСР, румунська влада вжила заходів щодо консолідації румунського населення «Трансністрії». Восени 1941 р. керівництво Румунії наказало здійснити перепис румунського (молдавського) населення, що проживало за Дністром. У результаті було нараховано, за різними даними, від 150 тис. до 1,8 млн осіб. До червня 1943 р. з території, окупованої Німеччиною, до підконтрольних Румунії регіонів прибуло близько 5 тис. чол., з яких 4617 чол. були розселені у «Трансністрію», інші – у «Бессарабію». Для них «звільнили» українські села (переважно в Рибницькому повіті), населення яких переселили до Очаківського повіту. Навесні 1942 р. у Кагульський повіт Молдавії та Буджак були переселені румуни, що прибули з Південної Добруджі. Румунська влада розглядала план виселення «нерумунського населення» з Бессарабії загальною чисельністю до 702 тис. чол.

⁹⁹ *Новосьолов О. В.* Румунська політика в Бессарабії, Буковині і Трансністрії в 1941–1944 рр.: історіографічний аспект // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. 2009. Вып. 8. С. 76–93.

¹⁰⁰ *Остащук В. І.* Деякі аспекти історичної освіти та науки в період румунської окупації в Одесі (1941–1944 рр.) // Наукові праці: Історія: Науково-методичний журнал. 2010. Вип. 108. Т. 121. С. 40–44.

Румунізація «Трансністрії» досягла піку в 1942 р., проте з весни 1943 р. була майже занедбана – очевидно, у зв'язку зі зміною ситуації на фронті. У цілому, румунізація Трансністрії здійснювалася набагато слабше, ніж у Бессарабії. Так, у Трансністрії, враховуючи демографічну ситуацію, окупанти відмовилися від переходу на румунську мову більшої частини ЗМІ. Зокрема, з 17 газет та журналів, 12 виходило російською та 5 – румунською мовою. Водночас у Бессарабії, включаючи Буджак, проводилася тотальна румунізація. За використання російської мови було передбачено жорстке покарання. Народні українські та російські пісні, а також танці були заборонені. Окупанти змушували українців та росіян змінювати прізвища на румунські¹⁰¹. Румунській владі допомагав їхній довоєнний досвід боротьби з використанням у Бессарабії української та російської мов.

Релігійна політика румунських окупантів була націлена на «рехристиянізацію» захоплених територій СРСР у румунському дусі. Місцеве православ'я було переведено під юрисдикцію Румунської Православної Церкви. У кожний храм було призначено румунського священика. Через церковні служби відбувалося використання румунської мови. Румунська влада відкинула автокефалію українського православ'я, яку активно просувала німецька влада на підконтрольній їм території.

Національна політика румунських окупантів була спрямована на деукраїнізацію. Румунське керівництво було впевнене, що перемога Німеччини призведе до створення незалежної України, яка вимагатиме собі окуповану Румунією територію. На додаток, ворожість румунського керівництва до України мала тривалу історію з огляду на те, що «Бессарабія» та Буковина були об'єктом претензій обох націй. Занепокоєння Румунії «українським питанням» виявлялося лише на рівні уряду цієї країни¹⁰².

¹⁰¹ *Verenca O.* Administrația civilă română în Transnistria 1941–1944. București Editura Vremea, 2000. P. 435.

¹⁰² *Крикун В. І.* Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941–1944 роки // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Одеса : Астропринт, 2006. Вип. 6. С. 97–102.

I. Антонеску наказав вислати з Трансністрії «українських шовіністів» та їхніх прихильників. На території регіону будь-яка українська національна діяльність, навіть у культурному середовищі, придушувалася. Українська мова була витіснена з ужитку і не викладалася у школах. Полегшувало деукраїнізацію те, що у «Трансністрії» не було проявів українського шовінізму та сепаратизму. Хоча оунівські пропагандисти намагалися діяти в сільській місцевості, ведучи пропаганду за самостійну Україну та вербуючи в УПА, загалом діяльність українських націоналістів на території, окупованій Румунією, не стала масштабною. Проте деукраїнізація «Трансністрії» викликала протести з боку українських національних діячів у самій Румунії, які у зв'язку з цим скаржилися на румунську владу до Німецького посольства в Бухаресті.

На противагу українській, румунська влада зробила ставку на російський національний чинник. Російська мова була визнана офіційною, нарівні з румунською та німецькою. В Одесі було відкрито російський театр, видавалася російськомовна преса. На історико-філологічному факультеті Одеського університету працювали відділення російської мови та літератури та кафедра російської історії. Фактично відкрито діяли російські національні організації. Мер Одеси Г. Пинтя спілкувався з городянами російською мовою, за що користувався серед них повагою. Причиною того, що румунська влада робила ставку на російський національний чинник, було очікування ними на ліквідацію російської державності після поразки СРСР у війні з Німеччиною, після чого російський фактор не становив би жодної політичної загрози. Ще однією причиною була наявність серед румунських політичних діячів та чиновників вихідців із Бессарабії, які симпатизували російській культурі.

Особливим чинником політичної ситуації у «Трансністрії» були румуно-німецькі взаємини, які характеризувалися «безперервними тертями,

конфліктами та прямими зіткненнями». У румунській друкованій та особливо усній пропаганді постійно звучали «антинімецькі нотки». Румунська влада завуальовано висловлювала неприязнь до Німеччини, підкреслюючи в інтерв'ю німецьким ЗМІ, що політика Румунії на окупованій території СРСР, порівняно з німецькою, дуже поміркована. Значна кількість румунських чиновників та офіцерів була налаштована антинімецьки та англофільськи.

Справжнє ставлення румунської влади до населення «Трансністрії» було колонізаторським¹⁰³. Хоча на відміну від Бессарабії, де в період окупації була реалізована програма дерусифікації (румунська влада, прагнучи створити мононаціональну країну, планувала мінімізувати «слов'янський фактор») у Трансністрії відкрито русофобської політики румун не проводили.

Німецько-румунська окупація України внесла суттєві зміни в релігійну ситуацію. По всій території розпочалося масове відкриття храмів, закритих у 1930-ті рр. радянською владою. У 1941–1943 рр. богослужіння відновилося у 350 храмах Київської області, у Полтавській – у 342, у Луганській – у 128, у Донецькій – у 230. По всій окупованій території України була схожа ситуація¹⁰⁴. Ситуація з масовим відкриттям церков дала привід радянським розвідувальним органам стверджувати, що «гітлерівці вирішили відкрити у кожному селі православний храм».

Нацистська влада мала дуже багатий досвід у вирішенні релігійних питань. Нацисти, як і керівники радянської тоталітарної системи, також не мали наміру ділити з Церквою ідеологічний вплив на населення, але відмінністю нацистів від радянської влади була відмова від відкритого знищення релігії. Нацисти прагнули як найвигідніше використати релігійний чинник у своїх особистих інтересах. Головним напрямком щодо вирішення релігійного питання, була орієнтація на нівелювання усталених традиційних

¹⁰³ *Хаджирадева В. П.* Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр.) // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* Київ, 2004. Вип. 26. С. 272–289.

¹⁰⁴ *Лисенко О. Є.* Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. С. 198–208.

релігійних структур та дроблення конфесій¹⁰⁵. Перед віроломним нападом на територію нашої держави, німецькі спецслужби ретельно досліджували релігійну ситуацію в Україні.

Володіючи інформацією щодо невдоволення віруючого населення політикою радянської влади відносно Православної Церкви, окупанти прийняли рішення зіграти на почуттях людей, які були позбавлені права вільно сповідувати свою релігію. Нацисти зробили вірну ставку, і це був безпрограшний хід з погляду отримання повного ідеологічного впливу і контролю над віруючим населенням України. Доказом цього є численні публікації у повністю контрольованій окупантами українській пресі того часу – всі публікації ґрунтувались на протиставленні німецької релігійної політики радянській¹⁰⁶. Це повністю відповідало розпорядженню А. Гітлера, який казав, що на початку окупації нацисти не повинні показувати своїх справжніх намірів, а всіма способами мають наголошувати на своїй визвольній місії від радянського гніту.

Необхідно наголосити, що від початку окупації, розроблені окупаційною владою заходи щодо релігії мали значний успіх: основна частина духовенства та мирян почала вірити нацистській пропаганді. Прихід німецької влади розглядався деякою частиною духовенства як спасіння віри і церкви. Було зрозуміло, що причиною таких настроїв стали злочини сталінського режиму в 1930-ті рр., внаслідок яких до 1939 р. на території України збереглося лише 3 % дореволюційних парафій; у всій Київській єпархії станом на 1940 р. залишилося всього дві парафії. Звичайно, окупаційна влада не збиралися надавати Православній церкві повну релігійну свободу¹⁰⁷. Було встановлено суворий контроль за діяльністю церкви. У

¹⁰⁵ *Шайкан В. О.* Церква в Україні в роки гітлерівської окупації 1941–1944 рр.: проблеми взаємостосунків з окупантами // Записки історичного факультету (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова). Одеса, 2006. Вип. 15. С. 204–215.

¹⁰⁶ *Гордієнко В. В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 107–119.

¹⁰⁷ *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): монографія. Полтава, 1997 С. 11–21.

грудні 1941 р. імперська канцелярія видала спеціальну інструкцію щодо поводження з українським населенням. В інструкції прописувалася заборона релігійного паломництва, створення релігійних центрів на місці українських святинь, заборона створення духовних навчальних закладів. Ще одним проявом окупаційної політики стала повна підтримка та заохочення до розколу у Православ'ї. Німецька окупаційна влада втручалася у міжцерковні відносини, і тим самим загострювала непросту ситуацію в українському Православ'ї, що склалася на початок 1942 р. У той час утворилися і мали документальне оформлення дві конкуруючі Церкви:

1. Автономна церква, яка засновувала своє канонічне становище на рішенні Всеросійського Помісного Собору 1917–1918 рр. (створення Української автономної Церкви в рамках РПЦ). Голова – митрополит Олексій (Громадський). До складу Української автономної Церкви в рамках РПЦ входило щонайменше 55 % населення України;

2. Автокефальна церква безкомпромісно обірвала будь-який зв'язок з Московською патріархією і прийняла священиків «липківців» – так званих самосвятів, яких жодна Православна Церква не могла вважати законно посвяченими священнослужителями. Голова – митрополит Полікарп (Сікорський). Прихильниками Автокефальної церкви було понад 40 % населення¹⁰⁸.

Але відродження Православ'я відбувалося не за планами фашистів. Бурхливий розвиток церковного життя на окупованій території України почався стихійно і одразу набув масового характеру. Незважаючи на протистояння канонічної та неканонічної церков, яке приносило велику шкоду для відновлення Православ'я в Україні, релігійне піднесення серед населення було настільки великим, що вдалося відновити до 40 %

¹⁰⁸ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. Львів, 2017. Вип. 27. С. 373–383.

дореволюційної кількості храмів. Тобто, фактично по всій окупованій території, було відновлено канонічну Православну Церкву. Не лише релігійність українців, а й Церква як організація виявилася набагато сильнішою та живучішою, ніж вважала німецька окупаційна влада.

Можна сказати, що відродження релігії в Україні мало патріотичний характер і протікало дуже бурхливо. За роки німецько-румунської окупації України було відкрито близько 5400 православних храмів. У звітах Ради у справах РПЦ було вказано, що станом на 1 липня 1945 р. в Україні було 6072 діючих храмів, 587 будівель були вилучені у парафіяльних громад місцевою владою у зв'язку з тим, що до війни ці будівлі використовувалися як громадські установи, але у цю кількість не входили церкви, зняті з реєстрації через відсутність священнослужителів. Але від цифри, що вийшла, потрібно відняти приблизно 1300 храмів у західних областях України – залишається 5400.

Відповідно до документів стало відомо, що в період окупації було відкрито: у Вінницькій області 822 храми, Київській – 798, Одеській – 500, Дніпропетровській – 418, Рівненській – 442, Чернігівській – 410, Полтавській – 359, Житомирській – 346, Сталінській (Донецькій) – 222, Харківській – 155, Миколаївській та Кіровоградській – 420, і не менше 500 храмів у Запорізькій, Херсонській та Ворошиловградській (Луганській).

Отже, основними заходами політики «нового порядку» були: запровадження німецького кримінального права та судів замість радянського законодавства, дискримінація українського населення, впровадження комендантської години, насильницька мобілізація робочої сили до Німеччини, економічний грабіж України, масові планомірні вбивства населення. Гітлерівський режим включав фізичний та моральний терор проти так званих расово неповноцінних народів: євреїв, ромів, українців, росіян, а також представників радянської влади та комуністів. Релігійна політика

румунських окупантів була націлена на «рехристиянізацію», національна політика – на деукраїнізацію.

3.3. Голокост

Напередодні війни на території України (у сучасних межах) проживало близько 2,7 млн євреїв. За окремими областями вони розподілялися так: Вінницька – 141 825 тис.; Дніпропетровська – 129 439 тис.; Запорізька – 40 321 тис.; Кіровоградська – 26 419 тис.; Луганська – 19 949 тис.; Одеська – 272 тис.; Сумська – 16 363 тис.; Херсонська – 28 тис.; Івано-Франківська – 140 тис.; Чернігівська – 31 887 тис.; Рівненська – 112 тис.; Закарпатська – 123 тис.; Донецька – 65 556 тис.; Житомирська – 125 007 тис.; Київська – 297 409 тис.; Крим – 65 452 тис.; Миколаївська – 38 402 тис.; Полтавська – 46 928 тис.; Харківська – 136 746 тис.; Хмельницька – 121 335 тис.; Тернопільська – 136 тис.; Львівська – 355 тис.; Волинська – 123 тис.; Чернівецька – 102 тис. За кількістю євреїв Україна посідала перше місце в Європі та друге у світі (після США)¹⁰⁹.

Під час Другої світової війни німецькі нацисти та їхні союзники знищили близько шести мільйонів євреїв. Цю організовану на державному рівні операцію, що здійснювалася стосовно будь-якої групи людей з метою її знищення, називають Голокостом. Це слово грецького походження означає «жертва всеспалення». Здійснювали масові вбивства оперативні каральні загони (айнзатцгрупи), головне завдання яких полягало у знищенні «ворожих елементів»: партійних та радянських працівників, диверсантів та євреїв. Методи вбивств були найжорстокішими, з євреїв всіляко знущалися, після чого розстрілювали, звалюючи тіла у спеціальні ями. На дітей та немовлят кулі не витрачали – вбивали ударами прикладів чи розбиваючи голови об дерева. Найбільш активними помічниками виявлялися місцеві

¹⁰⁹ *Круглов А. И.* Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: Премьер, 2004. С. 83–86.

колабораціоністи. На території Прибалтики та України вони були відповідальні поряд із гітлерівцями за більшу частину вбивств¹¹⁰.

Організаторами знищення євреїв України були айнзатцгрупи: «В», яка починала свій шлях наприкінці червня – на початку липня 1941 р. у Галичині та Волині, «С» – Центральна та Східна Україна та «D» – південь республіки.

Військова зона окупації. У 1941–1942 рр. сюди входила територія Лівобережної України. «Єврейське питання» на території низки інших областей (Вінницької, Миколаївської, Одеської) активно вирішувалося наприкінці літа – восени 1941 р., коли вони також перебували під контролем військових орте- та фельд-комендатур. Останні підпорядковувалися начальнику тилу групи армій «Південь». Питання долі євреїв безпосередньо вирішували команди поліції безпеки.

Згідно з директивами А. Гітлера, на окупованих радянських територіях євреїв розстрілювали нарівні з партійними активістами та комісарами, партизанами та саботажниками¹¹¹. Окупована ними територія поділялася на кілька зон. Знищення євреїв на різних теренах відбувалося по-різному. Українських євреїв знищували у три етапи:

- 1) з 22 червня 1941 р. до зими 1941–1942 рр. – знищення значної частини євреїв, які мешкали на території Рейхскомісаріату «Україна»;
- 2) 1942 р. – знищення майже всіх євреїв дистрикту «Галичина», генерального округу «Волинь–Поділля», «військової зони»;
- 3) початок 1943 – жовтень 1944 р. – останній етап «останнього вирішення єврейського питання».

Міністр окупованих східних територій А. Розенберг розкрив зміст політики окупаційної влади на території України. Він заявив, що слов'яни мають працювати на нас. Коли ми перестанемо потребувати цього, вони можуть спокійнісінько вмирати і розмноження слов'ян небажане. Голодом та

¹¹⁰ Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 25–32.

¹¹¹ Бістрікер А. З. Формування планів нацистської верхівки геноциду єврейського та слов'янського населення // Сторінки воєнної історії України. 2000. № 4. С. 181–194.

насильством на території України фашисти знищили близько 4,5 млн людей. «Імперією смерті» стали називати систему нацистських концтаборів¹¹².

Символом знищення не лише українських, а й усіх євреїв СРСР стала трагедія Бабиного Яру¹¹³. Вона сталася через десять днів після захоплення Києва і за кілька днів після вибухів замінованих радянськими військами будівель у центрі міста. Було зруйновано штаб німецької армії, комендатуру, готель для німецьких офіцерів. На Хрещатику вирувала велика пожежа. Керівництво айнзатцгрупи «С» використало ці події для розправи над євреями. У місті з'явилося близько 2 тис. оголошень, які наказували євреям зібратися у певному місці для переселення. За неявку їх чекав розстріл.

Уранці 29 вересня 1941 р. через все місто йшли десятки тисяч євреїв. Люди несли з собою валізи та вузли, везли хворих та літніх родичів. Родичі та друзі, які проводжали їх, навіть не підозрювали про майбутню трагедію. Деякі з них дійшли до Бабиного Яру, звідки айнзатцгрупи нікого не випускали. Ті, хто не зміг переконати поліцейських, що вони не євреї – були розстріляні. Поліцейські вимагали здати всі документи, цінні речі та зняти одяг. Далі приречених на страту, по декілька груп підводили до краю глибокого урвища та вимагали стати до нього спиною. З протилежного боку Яра «працював» кулемет. Поранених людей поліцейські добивали пострілами з автоматів.

Лише 29–30 вересня у Бабиному Яру, згідно зі звітом зондеркоманди-4а, було розстріляно 33 771 євреїв. Розстріли тривали кілька днів, там же знищували і всіх євреїв міста. За оцінками українських дослідників, загалом у Бабиному Яру загинуло близько 150 тис. євреїв, включаючи мешканців інших українських міст та біженців.¹¹⁴

¹¹² Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944): дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 1996. С. 100–104.

¹¹³ Король В. Ю., Кучер В. І., Мигрин Г. П. Без строку давності... Трагедія Бабиного Яру. Київ: Тип. ВВАІУ, 1991. С. 8–11.

¹¹⁴ Там само. С. 23.

Німецька окупаційна влада не зупинилась на розстрілі євреїв. Черговими жертвами фашистського терору стали чотири ромські табори, які прибули до міста через початок війни. У Бабиному Яру, з 29 вересня до 2 жовтня 1941 р. було вбито близько 100 тис. мирних жителів Києва, більшість з розстріляних були євреями. У Львові, Бердичіві, Харкові, Одесі та інших містах України окупаційна влада проводила масове винищення єврейського населення. За роки німецької окупації єврейська громада України втратила близько 1,8 млн осіб (до війни громада налічувала близько 2,5 млн осіб). Це стало наймасштабнішою трагедією. Трагедія «Голокосту» – це вбивство нацистами та їх посібниками шести млн євреїв у Європі в роки Другої світової війни.

Практично в кожній із окупованих нацистами областей України є свої «Бабині Яри». Винищення українських євреїв у великих та малих містах і містечках відбувалось за такою ж схемою. Однак, масове винищення українських євреїв було не єдиним методом знищення. Людей живцем спалювали в Галичині та інших областях Західної України вже в перші тижні війни. Як практично і на всій території Радянського Союзу, так і в Україні фашисти застосовували варварські способи винищення людей, особливо страшні методи застосовувались до маленьких дітей. Фашисти кидали дітей живими в могилу, підкидали в повітря і ловили на багнети, розривали на частини, змащували дітям губи отрутою. Вбивства євреїв були дуже жорстокі і вкрай нелюдські: топили в річках, болотах, колодязях, кидали у ствол шахт, замурували живими в стіни, розпилювали на частини¹¹⁵.

У грудні 1941 р. в Харкові був вперше випробуваний, а потім застосований на території Півдня України і Криму фургон-«душогубка» – людей вбивали вихлопними газами автомобілів. Згідно з грудневим переписом 1941 р. у місті проживало 10 271 євреїв. На середину грудня

¹¹⁵ Гончаренко О. М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. С. 12–14.

10 060 їх переселилося в гетто біля тракторного заводу. Упродовж листопада–грудня понад 1 тис. євреїв було розстріляно як заручників

Масові страти євреїв відбулися також у Дніпропетровську, де було розстріляно від 10 до 12 тис. осіб. Майже всі 18 тис. євреїв у тій частині Дніпропетровської області, яка перебувала у зоні військової окупації (за винятком 2 тис. жителів Павлограда, поміщених до червня 1942 р. до робочого табору), було знищено до лютого 1942 р.

У Донецькій (колишній Сталінській) області також значну частину євреїв, щонайменше 12 тис. з 16 тис. осіб, було розстріляно з жовтня 1941 р. до січня 1942 р. Для вбивств використовувались занедбані шахти, зокрема у Горлівці.

Особливістю знищення 8500 євреїв Запорізької області було те, що восени 1942 р. у Мелітополі знищили близько 3 тис. дітей від змішаних шлюбів.

Переважною більшістю розстріляних у другій половині 1942 р. євреїв Луганської області (вона була окупована влітку того ж року) були мешканці обласного центру. Причому євреї становили 58 % усіх знищених нацистами мирних жителів Луганська (Ворошиловграда). Сюди ж етапувалися для розстрілу євреї із найближчих райцентрів. Їх вбивали із застосуванням «душоубок» та отруйних речовин для дітей¹¹⁶.

На Полтавщині найбільше євреїв (близько 3 тис. осіб) знищили у Кременчуці. Саме вони тут стали першими жертвами. Близько 2 тис. євреїв Полтави було вбито у жовтні–листопаді 1941 р. Загалом із 13–14 тис. знищених на території Полтавської області жертв Голокосту, понад 10 тис. загинуло на першому етапі знищення євреїв у СРСР. На Сумщині загинуло близько 1 тис. євреїв – 3/4 з них (за винятком страчених у березні 1942 р. мешканців обласного центру) розстріляли до Ванзейської конференції.

¹¹⁶ Koval M. The Nazi genocide of the Jews and the Ukrainian population (1941–44) // Bitter legacy. Confronting the Holocaust in the USSR / edited by Z. Gitelman – Indiana University Press, 1997. P. 51–60.

Із 3,5 тис. знищених нацистами євреїв лівобережної частини Херсонської області 3250 (включно 1 тис. єврейських колгоспників з Леніндорфського єврейського національного району) загинули до лютого 1942 р. У Чернігівській області нацисти знищили 3 тис. євреїв у 1941 р. Лише масове знищення євреїв Прилук затяглося до кінця травня 1942 р. Деякі акції були припинені восени 1941 р. через дощі, що зробили дороги непрохідними.

На окупованих у 1941 р. територіях, що знаходилися в зоні військової адміністрації, «єврейське питання» особливо інтенсивно вирішувалося у вересні 1941 – січні 1942 рр. Гетто на цій території створювалися порівняно рідко і служили місцем концентрації євреїв перед розстрілом. Лише в окремих містах частина єврейського населення з різних причин залишалася живою до літа 1942 р., і лише десятки з них дожили до осені того ж року.

У Харкові, за даними обов'язкової реєстрації населення, у спеціальні «жовті» списки було занесено 10 271 євреїв, серед яких понад 75 % становили жінки, літні люди та діти. Вже з перших днів окупації євреї зазнавали знущань і переслідувань. Передчуваючи трагедію, певна частина харківських євреїв намагалися видати себе за росіян чи українців, проте ці всі спроби окупаційна влада нещадно викривала¹¹⁷. Вже 14 грудня 1941 р. окупаційна влада видала наказ, відповідно до якого все єврейське населення міста у дводенний термін мало переселитися на околицю міста, у бараки верстатобудівного заводу. Непідкорення наказу каралося розстрілом.

У Рейхскомісаріаті «Україна» «єврейське питання» вирішувалося поетапно. Пік масових вбивств тут припав на кінець весни – осінь 1942 р. Проте знищення євреїв у регіоні почалося вже в липні 1941 р. і тривало до кінця 1942 р. Загалом тут загинуло понад третина євреїв України – близько 515 тис. осіб.

¹¹⁷ Левітас Ф. Л. Євреї України в роки Другої світової війни: дис... д-ра іст. наук: 07.00.05; Ін-т національних відносин і політології НАН України. Київ, 1997. С. 175–179.

У дистрикті «Галіція» акції знищення євреїв відбувалися перманентно з перших днів окупації і до середини 1943 р. Доля євреїв цих областей вирішувалася так: на першому етапі (до лютого 1942 р.) було знищено близько 50 тис., другому – понад 30 тис., третьому – близько 20 тис.

Лише у серпні 1942 р. нацисти та їхні посібники розстріляли та вивезли до табору смерті Белжець 50 тис. львівських євреїв. Загалом у Галичині було винищено півмільйона євреїв. Сховалися та дочекалися визволення лише близько 2 тис. євреїв Львова. В інших населених пунктах вціліло від кількох людей до кількох десятків в'язнів.

Під контролем Румунії в 1941 р. у 189 населених пунктах знаходилося близько 400 тис. євреїв Бессарабії, Північної Буковини та Трансністрії. У провінціях «Буковина» та «Трансністрія» знищення єврейського населення проводилося переважно румунською жандармерією та військовими підрозділами. На думку деяких істориків, Голокост тут був «найм'якшим» на окупованій радянській території: у численних гетто вижили кілька десятків тисяч в'язнів. У той же час з перших днів окупації і до середини лютого 1942 р. румунська влада проводила систематичне знищення єврейського населення, яке за способами та масштабами практично не відрізнялося від практики нацистів, а нерідко й перевершувало їх за садистськими прийомами¹¹⁸.

Одна з особливостей Голокосту в цьому регіоні – жертв прагнули ліквідувати не поблизу будинку, а під час депортацій та в транзитних таборах, щоб зберегти таємницю та уникнути епідемій. За наказом маршала Г. Антонеску наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. тут створено одні з перших гетто, які служили місцем концентрації євреїв перед їх депортацією.

¹¹⁸ Шитюк М. М., Сугацька Н. В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944). Миколаїв, 2008. С. 74–80.

На початку депортації територія майбутньої Трансністрії була під німецьким контролем, і тут йшло інтенсивне знищення євреїв. Умови життя, особливо в перший рік існування гетто Трансністрії, були вкрай важкими. Не випадково близько 41 тис. депортованих євреїв Бессарабії померли тут від голоду та хвороб. Також загинули 5 тис. (25 %) із 20 тис. вцілілих до кінця 1941 р. місцевих євреїв. Водночас, у гетто Трансністрії померли лише 17 % (близько 9 тис.) із 55 тис. депортованих євреїв Буковини. Пояснюється це тим, що вони зберегли деякі кошти та цінності. Крім того, саме їх найбільше підтримувала єврейська громада Румунії.

Особливо трагічною стала доля жертв Голокосту в Одесі. Місто більше двох місяців знаходилося в облозі і було окуповане 16 жовтня 1941 р. Тут залишалося за різними оцінками від 80 тис. до 120 тис. євреїв (разом з біженцями). Масові вбивства розпочалися вже в перші дні окупації – серед знищених потенційних «ворогів» та «комуністів» було кілька тисяч євреїв. Серед повішених та розстріляних 23 жовтня 1941 р. 5 тис. заручників, захоплених після організованих підпільниками вибухів у центрі міста, євреї становили значну частину.

Один із найбільш звірячих та масових способів знищення також був застосований вперше румунськими окупантами саме в Одесі. За даними абвера, 19 тис. євреїв (за радянськими джерелами – 25 тис.) було зібрано і живцем спалено 23–25 жовтня 1941 р. у дев'яти артилерійських (або порохових) складах. У ті ж дні близько 20 тис. євреїв, зібраних у міській в'язниці, повели до с. Дальник. Щонайменше 5 тис. із них (за іншими даними – 10 тис.) було знищено (за участю німецьких карників). Розстріл тут також супроводжувався масовим спаленням жінок та дітей у кількох дерев'яних сараях.

Уцілілі були депортовані до Трансністрії, де майже всі вони загинули дорогою, у концентраційних чи транзитних таборах (Ахмечетка, Богданівка та Доманівка). Тут же було знищено кілька десятків тисяч висланих на

початку 1942 р. євреїв з одеського гетто. У їхньому знищенні найактивнішу участь брали німецькі каральні підрозділи та місцеві фольксдойче. Лише кілька сотень євреїв Одеси з числа депортованих зуміли вижити.

Із середини лютого 1942 р. румунська окупаційна влада припинила масове фізичне знищення єврейського населення. Але вони використовували інші методи, зокрема припинення постачання продовольством в'язнів концентраційних таборів. Уперше такий метод було випробувано в 1941 р. в Ахмечетці. Туди відправляли жінок із дітьми, літніх людей та інвалідів¹¹⁹. Людей не виводили на роботи і не годували. Майже всі в'язні загинули від голоду, хвороб та знущань охорони.

Щодо Буковини, то на її території не було здійснено поголовної депортації, хоча спочатку події тут розвивалися синхронно з Голокостом в інших територіях під контролем румунських військ. Уже в липні–серпні 1941 р. окупанти різко «скоротили» чисельність населення гетто Північної Буковини. До кінця листопада 1941 р. звідси було викрадено до Трансністрії понад 45 тис. чол. Проте (на відміну від Кишиніва) у Чернівцях було збережено гетто зі значною кількістю єврейського населення, більшість якого пережила окупацію. Вціліло понад 17 тис. людей.

У райцентрах області всіх євреїв було знищено, лише незначну частину вислано. У таких містах, як Старожинець, Вижниця, Герц, Новоселиця до приходу Червоної Армії не вціліла жодна жертва Голокосту.

Можна виділити кілька етапів знищення євреїв Бессарабії. Перше масове винищення відбулося 1941 р. під час військових дій. Вступаючи до населеного пункту, регулярні частини, айнзатцгрупи та загони румунської жандармерії – за сприяння місцевих антисемітських елементів заарештовували та вбивали євреїв, у тому числі літніх людей, жінок та дітей, включаючи немовлят. Перед цим заарештованих тримали по кілька днів без

¹¹⁹ *Turner C. Holocaust memory and history // History of the Human Sciences 9. 1996. № 4. P. 45–63.*

їжі та води у підвалах чи тісних приміщеннях, піддавали тортурам та побиттям¹²⁰.

Другий етап геноциду – створення концтаборів та гетто (серпень–вересень 1941 р.). 17 липня 1941 р. румунський диктатор Іон Антонеску, який був у Бельцах, віддав розпорядження створити в Бессарабії концентраційні табори і гетто. Вже в серпні 1941 р. на території Бессарабії було створено 49 таборів та гетто. В'язнів морили голодом, били, змушували робити найважчі роботи. Через відсутність елементарних життєвих умов, велику скупченість, масові захворювання щодня помирали 20–30 осіб.

Рішення про створення єврейського гетто в Кишиневі було ухвалено 24 липня 1941 р. Усього за два дні (26–27 липня) після примусової реєстрації тисяч євреїв було переселено за колючий дріт. За різними підрахунками, у гетто було приблизно від 10 до 13 тис. осіб. Частину румунські солдати розстріляли у Вістерниченах, у Гідигічі, на Оргіївському шосе. У жовтні 1941 р. в'язнів Кишинівського гетто почали депортувати до Трансністрії.

Третім етапом знищення євреїв Бессарабії стала операція з депортації в «Трансністрію» (жовтень–листопад 1941 р.). Рішення про організацію єврейських концтаборів у «Трансністрії» було прийнято 30 серпня 1941 р., і вся територія між Дністром та Бугом покрилася густою мережею концтаборів та гетто. Через Дністер було переправлено, за даними румунської адміністрації, 55 867 євреїв. 7 вересня 1941 р. начальникам таборів було розіслано інструкцію про те, як проводити депортації. Євреїв необхідно було збирати в конвої під контролем румунських солдатів і пішим ходом відправляти до Задністров'я за заздалегідь наміченими маршрутами. Колони в'язнів розтягувалися на багато кілометрів. Через кожні 10 км було вирито по ямі приблизно на 100 осіб кожна, в яких були поховані хворі, літні люди,

¹²⁰ Шитюк М. М., Сугацька Н. В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944). Миколаїв, 2008. С. 93–95.

жінки з дітьми, що відстали від колони, причому багатьох скидали в ями ще живими.

Перед відправкою євреїв до таборів смерті їх розміщували у так званих «транзитних таборах». Найбільший транзитний табір окупанти створили у Вертюжанах (село Сорокського повіту) – 26 тис. осіб, у Маркулештах – 11 тис. та в Єдинцях – 13 тис. осіб. Режим утримання у цих таборах був націлений на провокування масової смертності. У таборі панували антисанітарія та голод. В'язням видавали 60–100 грамів кукурудзяного борошна на день. А оскільки вогню та води не було, ув'язнені з'їдали цю «їжу» сирого.

Вже 18 листопада 1941 р. губернатор «Бессарабії» генерал-майор К. Войкулеску доповів, що «в Бессарабії єврейську проблему вирішено».

Отже, особливості Голокосту на території України полягали в тому, що у знищенні євреїв тут брали участь як німецькі, так і румунські окупаційні війська (у той же час угорські війська, що окупували частину Галичини, євреїв не вбивали). В Україні тотальне винищення єврейських громад великих міст, включаючи Київ, розпочалося у серпні–вересні 1941 р., було створено найбільше гетто. До таборів смерті на територію Польщі відправляли тільки євреїв України (з дистрикту «Галіція»), а також в'язнів деяких гетто Західної Білорусії. Для знищення євреїв із Чехії та Угорщини була першою використана територія України. Саме на цій території в 1941 р. було знищено понад півмільйона радянських євреїв – це найбільша кількість вбитих людей у цей період на окупованій території. У період окупації Україна понесла великі втрати, оскільки 60 % довоєнного населення було знищено.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки, можна сказати, що історіографія досліджуваної теми описується обширно та переосмислюється. Відкриваються нові реалії теми Другої світової війни, з'являються нові праці, які допомагають дослідити більш детально цю проблему.

Наявність доволі широкої джерельної бази при комплексному її дослідженні дозволяє глибоко розкрити та проаналізувати особливості окупаційної влади на території України в роки Другої світової війни.

Використання загальнонаукових, статистичних та джерелознавчих методів пізнання створює належні умови для досягнення поставленої мети, сприяючи уникненню надмірного суб'єктивізму та упередженості. Різноманіття теоретико-методологічних принципів, підходів та методів наукового пізнання дали змогу провести дослідження комплексно та об'єктивно.

Основним завданнями нацистського окупаційного режиму в Україні були: задоволення потреб Третього рейху та армії продовольством, матеріальними та людськими ресурсами; шляхом фізичного знищення, депортації та вивезення на роботу до Німеччини звільнити території України від українського населення; розселити в Україні німецьких переселенців; вивезти на роботу до Німеччини якнайбільше працездатного населення.

Звільнення України було здобуто занадто дорогою ціною. Підбиваючи підсумки німецької окупації території України, слід виділити демографічні, економічні та політичні аспекти цього питання. Найдорожчі та найболючіші втрати – людські. Якщо на січень 1941 р. населення України становило 41,9 млн осіб, то на кінець війни – 27,4 млн осіб. За війну населення республіки скоротилося на 14,5 млн осіб. Із понад 8 млн українців, які служили в Червоній армії, під час війни близько 6 млн загинуло. За статистичними даними загальної кількості загиблих серед

військовослужбовців та цивільного населення, Україна посідає перше місце порівняно з кількістю загиблих у Російській Федерації, Білорусі, Німеччині.

Не менш страшними були матеріальні втрати. Перебували у руїнах понад 700 міст та 28 тис. сіл, не менше 15 тис. великих та середніх промислових підприємств, близько 18 тис. медичних закладів, 33 тис. наукових та освітніх закладів, 19 тис. бібліотек. Пограбовано близько 30 тис. колгоспів та радгоспів, близько 250 сіл було спалено з усіма їхніми жителями. Оцінка прямих збитків становила 285 млрд руб. (у цінах 1941 р.) – близько 40 % всіх втрат СРСР. Загальна сума втрат, які зазнали населення та господарство України, становила 1,5 трлн руб.

Практично повністю було зруйновано промислові підприємства, затоплено вугільні шахти. Величезними були й демографічні втрати країни разом із загиблими в боях, загальними втратами мирного населення, евакуйованими та емігрованими вони склали 14,5 млн осіб при довоєнному населенні 41,9 млн осіб. Втрати України у війні становили 40–44 % від загальних втрат усього Радянського Союзу. Україна дала армії та флоту Радянського Союзу більше 7 млн людей, 4,1 млн із них загинули. Наприкінці війни загальна чисельність населення Української РСР зменшилася до 27,4 млн осіб, порівняно з 41,9 млн 1941 р.

Німці встановили в Україні жорстокий окупаційний режим терору. Україна була перетворена на німецьку колонію. З України Німеччина отримувала продукти сільського господарства та робочу силу. Також 85 % усіх продуктів харчування, що під час війни ввозилися до Німеччини, вивозилися з України. Наприкінці війни у Німеччині працювало 2,8 млн робітників, насильно привезених зі Сходу, 2,3 млн з них було з України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Опубліковані джерела

1. *Carl J. Burckhardt, Meine Danziger Mission 1937–1939* (München: Verlag Georg D. W. Callwey, 1980). URL: <https://worldfuturefund.org/> (дата звернення: 15.09.2022).
2. *Generalplan Ost Sources – General Plan East Sources*. URL: <https://worldfuturefund.org/> (дата звернення: 15.09.2022).
3. Листовка с объявлением об обязательном сборе всех евреев г. Киева и его окраин 29 сентября 1941 года. Знать и помнить Бабий Яр в архивных документах. URL: <http://www.golos.com.ua/> (дата звернення: 15.10.2022).
4. Документ «Развертывание рабочей силы» 1943. URL: <https://ns-archiv.de/> (дата звернення 15.10.2022).
5. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. В 8 т. Т. 3. Москва: Юридическая литература, 1989. 656 с.

2. Довідкові джерела

6. Словарь и энциклопедия. 1996. URL: <https://academic.ru/> (дата звернення 15.10.2022).
7. Статья агентства «Двина сегодня» 2013. URL: <https://soldat.ru/> (дата звернення 15.10.2022).
8. Энциклопедия Второй мировой войны. 2007. URL: <https://booktracker.org/> (дата звернення 15.10.2022).
9. Энциклопедия третьего рейха. 2013. URL: <https://Slovar.cc/> (дата звернення 15.10.2022).

10. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М. Г. Дубик. Київ: Книжкова друкарня наукової книги, 2000. 304 с.

Література

11. *Arnold K. J.* Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion: Kriegsführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa. Berlin: Duncker & Humblot, 2005. 43 p.
12. *Backe H.* Um die Nahrungsfreiheit Europas. Leipzig, 1942. 85 p.
13. *Berkhoff K. C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambridge (Mass.), L., 2004. 21 p.
14. *Bonusiak W.* Die Landwirtschaft in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941–1944) // *Studia historiae oeconomicae*. 1982. Vol. 17. 42 p.
15. *Dallin A.* German Rule in Russia: 1941–1945: A Study of Occupation Policies. L., 1957. 94 p.
16. *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941–1944.* Köln, 1980. 66 p.
17. *Gerhard G.* Food and Genocide: Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union // *Contemporary European History*. 2009. Vol. 18. № 1. 37 p.
18. *Handbuch der Ukraine.* Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts im Berlin herausgegeben von Prof. Dr. J. Mirtschuk. Leipzig, 1941. 188 p. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny> (дата звернення: 23.12.2022).
19. *Jerabek B.* Das schul wesen und die schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutscher Dokumente. Ukrainische Freie Univrsität. München, 1991. 62 p.

20. *Kim Christian*. Einsatz im «Reichskommissariat Ostland»: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941 p.1944]: recenzija. Nordost–Archiv. 2002. Bd. 10 (2001). P. 459–464.
21. *Koval M*. The Nazi genocide of the Jews and the Ukrainian population (1941–44) // Bitter legacy. Confronting the Holocaust in the USSR / edited by Z. Gitelman – Indiana University Press, 1997. P. 51–60.
22. *Madajczyk Cz*. Deutsche Besatzungspolitik in Polen, in der UdSSR und den Ländern Südosteuropas // Deutschland. 1933–1945: Neue Studien zur nationalistischen Herrschaft / Hrsg. von K.-D. Bracher, M. Funke, H. A. Jacobsen. Bonn, 1992. 58 p.
23. *Müller R.-D*. Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik. Frankfurt am Main, 1991. 93 p.
24. *S. Orłowski, R. Ostrowicz*. Erich Koch przed polskim sądem, Warszawa 1959. 175 p.
25. *Solovei R*. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul socioeconomic i cultural: (19 august 1941 – 29 ianuarie 1944). Iasi, 2004. 47 p.
26. *Spector Sh*. The Holocaust of Ukrainian Jews // Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR, edited by Z. Gitelman, 1997. P. 43–50.
27. *Stone D*. The Holocaust, Fascism and memory: essays in the History of ideas. Palgrave Macmillan, 2013. 264 p.
28. *Torzecki R*. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. 45 p.
29. *Turner C*. Holocaust memory and history // History of the Human Sciences 9. 1996. № 4. P. 45–63.
30. *Verenca O*. Administrația civilă română în Transnistria 1941–1944. București Editura Vreamea, 2000. 98 p.

31. Völkische Beobachter. 15 September 1936. URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/volksgemeinschaft1936a/1115/image,info> (дата звернення: 23.12.2022).
32. *Акуленко В. І., Юнак Н. Ш.* Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Війни 1941–1945 років. Київ, 1987. 48 с.
33. *Король В. Ю., Кучер В. І., Мигрин Г. П.* Без строку давності... Трагедія Бабиного Яру. Київ: Тип. ВВАІУ, 1991. 26 с.
34. *Берека В.* Новітні підходи в методології та методиці викладання історії України // Наукові записки: Серія «Історія». 2017. № 1. С. 134–139.
35. *Бістрікер А. З.* Формування планів нацистської верхівки геноциду єврейського та слов'янського населення // Сторінки воєнної історії України. 2000. № 4. С. 181–194.
36. *Боряк Х., Даниленко В.* Робоча сила у важкій промисловості України під час нацистської окупації. Київ, 2012. 212 с.
37. *Буняк О.* Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. Львів, 2017. Вип. 27. С. 373–383.
38. *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 370 с.
39. *Вєтров І. Г.* Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941–1944 рр.) / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1995 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1996. С. 112–118.
40. *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): монографія. Полтава, 1997. 128 с.

41. *Гальдер Ф.* Военный дневник. Т. 2. Москва: Воениздат, 1969. 328 с.
42. *Гончаренко І.* Вища професійна освіта в Райхскомісаріаті «Україна»: основні тенденції розвитку (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. 2011. Вип. 25. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 159–165.
43. *Гончаренко І.* Окремі питання функціонування закладів професійної освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» у контексті реалізації завдань окупаційної адміністрації (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. 2011. Вип. 26. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 207–212.
44. *Гордієнко В. В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 107–119.
45. *Гудзенко П.* Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1958. № 2. С. 30–42.
46. *Дерейко І.* Структура окупаційних органів райхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 8. Ч. 1. С. 259–268.
47. *Дітер П.* Німецька окупаційна політика України 1941–1944 рр. у контексті подій Другої світової війни. URL: <https://www.historians.in.ua/>
48. *Енпльбом Е.* Історія ГУЛАГу. Київ, 2006. 512 с.
49. *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) у світлі німецьких документів. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.
50. *Іваненко А.* Управлінський апарат в РКУ та ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації України Третім Райхом // Сіверянський літопис. 2020. № 1. С. 230–244.
51. *Коваль В. С.* Радянсько-німецький пакт 1939 р. Київ, 1989. 47 с.

52. *Коваль М. В.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 25–32.
53. *Коваль М. В.* Доля української культури за «нового порядку»: 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. 1993. № 9. С. 15 – 40.
54. *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
55. *Коваль М. В., Медведок П. В.* Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 5. С. 26–38.
56. *Копилова О. М.* До проблеми безпеки ДАФ СРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Радянські архіви. 1990. № 5. С. 37–44.
57. *Крикун В. І.* Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941–1944 роки // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Одеса: Астропринт, 2006. Вип. 6. С. 97–102.
58. *Круглов А. І.* Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: Премьер, 2004. 208 с.
59. *Куницький М. П.* Соціально-правовий статус місцевого населення Рейхскомісаріту «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ Профі», 2014. 564 с.
60. *Кучер В.* До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. 2009. Вип. 12. С. 135–150.
61. *Кучер В. І.* Німецька окупація України в початковий період війни: політико-економічна парадигма // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. Вип. 39. С. 301–319.
62. *Кучер В. І., Потильчак О. В.* Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 357 с.

63. *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.
64. *Левченко Ю. І.* Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія / за наук. ред. К. П. Двірної. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
65. *Левченко Ю.* Окупаційні адміністративно-територіальні одиниці України 1941–1944 рр.: етнічний, етнографічний та політико-географічний вимір // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 71–76.
66. *Ленартович О. Ю.* Функціонування німецької окупаційної адміністративної системи в рейхскомісаріаті «Україна» // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. 2007. Вип. 1. С. 221–228.
67. *Лисенко О., Нестеренко В.* Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944. Більше не таємно. Т. 1 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 762–769.
68. *Лобурець В. Є., Ревежук В. Я.* Полтавщина у роки Другої світової війни (1939–1945) // Полтавщина. Історичний нарис. Полтава: Дивосвіт, 2005. С. 266–295.
69. *Максаков В. В.* Архіви та архівна справа СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Питання архівознавства. 1961. № 2. С. 3–13.
70. *Марунчак М. Г.* Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. Вінніпег–Канада, 1963. 165 с.

71. *Марченко Л.* Україномовна преса як основний пропагандистський засіб на території рейхскомісаріату «Україна» // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. Вип. VI: у 8-ми част. Ч. 2. Київ, 2013. С. 58.
72. *Михайлуца М. І.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х – 1944 рр.). Одеса: Видво «Optimum», 2006. 237 с.
73. *Михайлуца М. І.* Організація релігійного життя в губернаторстві Трансністрія (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 2011. № 2. С. 80–90.
74. *Михайлюк М.* Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник: Зб. наукових статей аспірантів і молодих науковців. 2005. № 8. С. 287–298.
75. *Михайлюк М.* Нацистська радіопропаганда в Україні періоду окупації // Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем. 2005. № 8. С. 309–320.
76. *Мітюков О. Г.* Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. 1975. № 2. С. 9–18.
77. *Нестеренко В. А.* Фактори деурбанізації в областях військової зони України (1941–1943 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. 2014. № XXIII. С. 74–80.
78. *Новосьолов О.* Румунська політика в Бессарабії, Буковині і Трансністрії в 1941–1944 рр.: історіографічний аспект // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. 2009. Вып. 8. С. 76–93.
79. *Норт Д.* Сімдесят років з початку Другої світової війни: причини, наслідки та уроки» // Мировой Социалистический Веб Сайт. 2009. URL: <https://www.wsws.org/ru> (дата звернення: 12.10.2022).

80. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. В 8 т. Т. 3. Москва: Юридическая литература, 1989. 234 с.
81. Остацук В. І. Деякі аспекти історичної освіти та науки в період румунської окупації в Одесі (1941–1944 рр.) // Наукові праці: Історія: Науково-методичний журнал. 2010. Вип. 108. Т. 121. С. 40–44.
82. Павлюк П. Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1948. № 2. С. 11–14.
83. Пастушенко Т. В. «ОСТ» // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с.
URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Ost> (дата звернення: 23.12.2022)
84. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ: Інститут історії України, 2010. 150 с.
85. Ревезук В. Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). Полтава: Дивоствіт, 2010. 292 с.
86. Рекотов П. В. Роль релігійного чинника у здійсненні окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2017. № 2. С. 52–59.
87. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 90–101.
88. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 376 с.
89. Стецкевич В. В. Румунізація – домінанта національної політики Бухаресту на українських землях (1941–1944) // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. Київ: «Зовнішторгвидав України», 2008. С. 83–84.

90. *Тейлор А. Дж.* Истоки Второй мировой войны. Лондон, 1961. 562 с.
91. *Теофіл Р.* Румунська окупація території України у 1941–1944 роках (за новітніми румунськими джерелами) // Сторінки воєнної історії України. 2011. 14. С. 193–202.
92. *Терлюк І.* Окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. і проблеми творення української національної державності. Львів: Каменяр, 2009. 126 с.
93. *Фрейшин-Чировский М.* Очерк политической истории Украины. Львов, 1997. 248 с.
94. *Хаджирадева В. П.* Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ, 2004. Вип. 26. С. 272–289.
95. *Хрипко Д. О.* Ostrobaiteri During World War II // «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)» в рамках міжнародного проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези доповідей наукової конференції «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)», Миколаїв, 16 листоп. 2022 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 129.
96. *Хрипко Д. О.* Геноцид єврейського населення в роки Другої світової війни / Міжнародна мультидисциплінарна наукова інтернет-конференція «Світ наукових досліджень». 2022. Вип. 15. URL: <http://www.economy-confer.com.ua/full-article/4157/>
97. *Шайкан В. О.* Церква в Україні в роки гітлерівської окупації 1941–1944 рр.: проблеми взаємостосунків з окупантами // Записки історичного факультету (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова). Одеса, 2006. Вип. 15. С. 204–215.

98. *Шитюк М. М., Сугацька Н. В.* Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944). Миколаїв, 2008. 154 с.

Дисертації та автореферати

99. *Боляновський А. В.* Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Львів, 1999. 250 с.
100. *Ветров І. Г.* Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Націогальний педаг. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1999. 243 с.
101. *Власенко С. І.* Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 297 с.
102. *Гончаренко О. М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. 20 с.
103. *Левітас Ф. Л.* Євреї України в роки Другої світової війни: дис... д-ра іст. наук: 07.00.05; Ін-т національних відносин і політології НАН України. Київ, 1997. 272 с.
104. *Лисенко О. Є.* Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 480 с.
105. *Нестеренко В. А.* Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 307 с.
106. *Олійник Ю. В.* Нацистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»).

Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.

107. *Подольський А. Ю.* Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944): дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 1996. 171 с.
108. *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України Гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.
109. *Стефанюк Г. В.* Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2004. 19 с.
110. *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний університет. Донецьк, 1999. 220 с.